

СПРАВЖНЯ ЦІНА ВУГІЛЛЯ

В УМОВАХ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ:
ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВ ЛЮДИНИ

СПРАВЖНЯ ЦІНА ВУГІЛЛЯ

В УМОВАХ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ:
ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВ ЛЮДИНИ

■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
KYIV

УДК 342.72/.73:622.33](477.6-075)(047.3)
ББК 67.9(4Укр55)400.7

Казанський, Денис та ін.:

- С74 «Справжня ціна вугілля в умовах війни на Донбасі: погляд крізь призму прав людини» / Д. Казанський, А. Некрасова, О. Савицький, Ю. Павлов, П. Смірнов, С. Тарабанова, Г. Янова ; за заг. ред. А. Некрасової та В. Щербаченка // ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». – Київ : Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. – 140 с.

ISBN 978-617-7242-28-3

Видання є підсумком дослідження, проведеного Східноукраїнським центром громадських ініціатив у співпраці з партнерськими організаціями – учасниками Коаліції громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» за підтримки Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні з метою створення умов для розгортання широкої суспільної дискусії щодо реальних економічних, екологічних та соціальних наслідків видобутку вугілля на Донбасі в умовах війни.

Дослідження ґрунтується на інформації, зібраній під час моніторингової поїздки до контрольованих урядом України територій Луганської та Донецької областей, експертних інтерв'ю, а також на інформації, отриманій від органів державної влади та з відкритих джерел. Аналіз зібраних матеріалів свідчить про численні порушення соціальних, трудових та екологічних прав, обмежені можливості реалізації місцевих жителів та неінклюзивність економічних інститутів у регіоні. Автори звіту рекомендують комплекс заходів, спрямований на вирішення основних проблем, спричинених вугільною галуззю, та створення передумов для поступового переходу на відновлювані джерела енергії.

Погляди висловлені у цьому звіті належать його авторам і не обов'язково збігаються з позицією окремих організацій-членів Коаліції громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» та Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні.

Автори звіту: Денис Казанський (Розділ II), Анастасія Некрасова (§ 4.1, 4.2, 4.4, 4.7, 4.9, 4.10), Олег Савицький (Розділ I, III), Юрій Павлов (§ 4.2), Андрій Смірнов (§ 4.3, 4.8), Єгор Степовий («Життя в окупації очима гірників Довжанська»), Світлана Тарабанова (§ 4.5), Ганна Янова (§ 4.6), Яніна Смялянська («Вугільне гетто Краснодарщини»).

Автори фото: Денис Казанський (с. 28–29, 37), Володимир Лапшин (обкладинка, с. 14–15, 48–49, 52, 55, 60, 61, 68, 76, 82–83, 88, 95, 107), Олег Савицький (с. 21, 26, 43, 56, 59, 62, 73, 78, 102), фото на с. 99, 105 – із сімейного архіву Тетяни Георгієвої.

ББК 67.9(4Укр55)400.7

УДК 342.72/.73:622.33](477.6-075)(047.3)

ISBN 978-617-7242-28-3

© Текст – Д. Казанський, А. Некрасова, О. Савицький, Ю. Павлов, П. Смірнов, Є. Степовий, Я. Смялянська, С. Тарабанова, Г. Янова, 2017

© Редакція – А. Некрасова, В. Щербаченко, 2017

© Фото – Д. Казанський, В. Лапшин, О. Савицький, Т. Георгієва, 2017

© Ідея та втілення – ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив», Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі», Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, 2017

МИ ВИСЛОВЛЮЄМО ЩИРУ ПОДЯКУ

Провідним авторам цього видання. Насамперед, Олегу Савицькому та Денису Казанському, нашим колегам Ганні Яновій, Андрію Смірнову за терпіння і наполегливість у роботі, а також за готовність до співпраці та приділений для цього час – Яніні Смелянській та Єгору Степовому.

Експертам, які поділилися своїм досвідом і знаннями. Лідерам профспілкового руху Михайлові Волинцю (Незалежна профспілка гірників України) та Вікторові Турманову (Профспілка працівників вугільної промисловості України), адміністрації ПАО «Лисичанськвугілля» і громадським активістам з Луганської та Донецької областей Ларисі Заливній, Анатолію Рижкову, Вірі Ястребовій.

Усім, хто допоміг з організацією зустрічей у шахтарських містах та селищах. Насамперед – голові військово-цивільної адміністрації селища Новотошківське та села Жолобок Попаснянського району Луганської області Сергію Шакуну, керівниці ГО «Екологія і соціальний захист» Ользі Руденко, директорів Еколого-культурного центру «Бахмат» Володимирі Березіну, які зробили наше перебування у «сірій зоні» максимально насиченим та продуктивним.

Колегам по Коаліції з Благодійного фонду «Восток-SOS» за допомогу у встановленні контактів із місцевими активістами Попаснянського району Луганської області.

Людмилі Березняковій за люб'язну згоду на використання у виданні фотографій з архіву її покійного чоловіка відомого фотографа Володимира Лапшина.

Представництву Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні та особисто Оксані Алієвій за пропозицію підготовки цього звіту та підтримку під час реалізації проекту.

Для нас процес підготовки цього видання став справді пізнавальним. Він допоміг краще зрозуміти суть процесів, які відбуваються на Донбасі, глибинних причин, які спричинили війну і загальний економічний занепад, масові порушення громадянських та соціально-економічних прав жителів регіону.

Володимир Щербаченко та Анастасія Некрасова
(редакційна група, ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив»)

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АТО – Антитерористична операція

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ВЦА – Військово-цивільна адміністрація

ГМА – Гірничо-міська агломерація

ГХЗ – Горлівський хімічний завод

ГО – Громадська організація

Держстат – Державна служба статистики України

Держгірпромнагляд України – Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України

«ДНР»/«ЛНР», «ЛДНР» – самопроголошені Донецька та Луганська народні республіки

ДП – Державне підприємство

ЗУ – Закон України

КВПУ – Конфедерація вільних профспілок України

КЗпП – Кодекс законів про працю

ККУ – Кримінальний кодекс України

Кабмін – Кабінет Міністрів України

КПВВ – Контрольний пункт в'їзду-виїзду

Міненерговугілля – Міністерство енергетики та вугільної промисловості України

МГЗК – Міжурядова група експертів з питань змін клімату

МО – Місцева організація

МОП – Міжнародна організація праці

НКРЕКП – Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг

НПГУ – Національна профспілка гірників України

НСПП – Національна служба посередництва і примирення

НУО – Неурядова організація

ОДА – Обласна державна адміністрація

ОРДЛО – Окремі райони Донецької та Луганської областей

СНД – Співдружність незалежних держав

ТЕС – Теплова електростанція

Укрвуглепрофспілка (рос. ПРУП) – Профспілка працівників вугільної промисловості

ЗМІСТ

Перелік скорочень	6
Резюме	9
Переднє слово	11
Розділ I. Історія та сучасний стан вуглевидобутку на Донбасі	16
1.1. Геологічні умови Донбасу	16
1.2. Історичні та сучасні обсяги видобутку вугілля	17
1.3. Закономірності існування вугільних басейнів	18
1.4. Короткий історичний екскурс	21
1.5. Вугільна промисловість у 1990–2000 роках	23
1.6. Сучасний стан	25
Розділ II. Економічні вади вугледобувної промисловості Донбасу та ризики для демократії	30
2.1. Участь шахтарів в управлінні державою	30
2.2. Корупційні процеси вугільної галузі	32
2.3. Роль фінансових потоків від поставок вугілля для існування окупаційних режимів ОРДЛО	40
2.4. Висновки до розділу	46
Розділ III. Втрачене довкілля	50
3.1. Вступ. Витоки занепаду	50
3.2. Загальний вплив гірничих робіт на довкілля	52
3.3. Наслідки проваленої реструктуризації вугільної галузі	59
3.4. Стан ґрунтових та поверхневих вод	64
3.5. Стан атмосферного повітря та ґрунтів	66

3.6. Вплив бойових дій	70
3.7. Найбільші техногенні загрози	75
3.8. Вплив гуманітарно-екологічної кризи на здоров'я населення	78
3.9. Висновки до розділу	80
Розділ IV Дотримання соціальних і трудових прав у вугільній галузі	84
4.1. Вступ. Міжнародні і національні стандарти	84
4.2. Право на безпечні умови праці	86
4.3. Право шахтарів на оплату праці	91
4.4. Спеціальні гарантії та пільги	98
4.5. Дитяча праця	101
4.6. Роль жінок у шахтарських регіонах: обмежені можливості самореалізації	104
4.7. Безробіття. Соціальна реабілітація шахтарів	109
4.8. Право на захист своїх прав за допомогою профспілок	115
4.9. Соціальний діалог	125
4.10. Висновки до розділу	127
Висновки	128
Рекомендації	131
Глосарій	134
Інформація про Коаліцію правозахисних організацій та ініціатив	136
Інформація про Східноукраїнський центр громадських ініціатив	138
Інформація про представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні	140

РЕЗЮМЕ

Нині на території Донецької та Луганської областей розташовано 127 вугільних шахт, з них 2/3 є державними. З початком війни 97 шахт усіх форм власності опинилися на території, що контролюється незаконними збройними формуваннями. Більшість державних підприємств вугільної промисловості (2/3 від загальної кількості) є збитковими. Робота вказаних підприємств підтримується лише за рахунок державних дотацій та є джерелом численних корупційних схем. Найбільш поширені серед них: «відмивання» через державні підприємства вугілля, незаконно видобутого у копанках, маніпулювання з формулами визначення ціни на вугілля та в підсумку – продаж його державі за завищеними цінами; різноманітні махінації з «побутовим» вугіллям, яке виділяється соціально вразливим категоріям населення тощо. З початком війни перелік корупційних схем поповнили незаконне постачання вугілля з тимчасово окупованої території Донбасу.

Унаслідок бойових дій значну частину шахт було пошкоджено або зруйновано (переважно на непідконтрольній території). Припинення роботи вугледобувних підприємств, як і багатомісячна заборгованість із виплати заробітної плати, є чинниками, що сприяють підвищенню рівня безробіття та, як наслідок, розвиткові нелегального видобутку (на непідконтрольній території останній зріс майже вдвічі з початку окупації). Нелегальний видобуток, окрім того, що є небезпечним сам собою, часто супроводжується використанням дитячої праці.

Не менш важливим аспектом вугледобувної діяльності на Донбасі є порушення права людини на чисте і безпечне довкілля. Багаторічна робота вугільних шахт та їх подальше затоплення спричиняють розвиток деформації гірських масивів, просідання земної поверхні, підтоплення територій, пошкодження споруд та інженерних мереж, забруднення атмосфери. Ще більше загострює ситуацію ведення бойових дій. Комбатанти часто використовують вугільні терикони як тактичні висоти, з яких і у які стріляють, у результаті чого відбувається розсіювання шкідливих хімічних речовин.

На підконтрольній і на непідконтрольній території є проблема чималої заборгованості з виплати заробітної плати працівникам вугледобувних підприємств та з безпекою праці на виробництві. Адекватний контроль за станом безпеки праці відсутній і на тимчасово окупованій, і на підконтрольній урядові України території (у зв'язку з дією мораторію на проведення перевірок). Крім того, на тимчасово окупованій території внаслідок суттєвих обмежень свободи слова, свободи мирних зібрань, а також

знищення незалежного профспілкового руху, шахтарі практично позбавлені можливості відстоювати свої права та впливати на суспільні процеси.

Сукупно нерентабельність та корумпованість вугільної галузі Донбасу, порушення екологічних, трудових та соціальних прав, ускладнена умовами збройного конфлікту, призводять до того, що соціальна напруга зростає, а регіон ще більше занурюється у депресію. Виведення регіону з депресії, що є запорукою встановлення миру, потребує системного підходу до вирішення проблем вугільної галузі, включаючи реструктуризацію вугледобувних підприємств та створення нових робочих місць та економічних можливостей, що слугуватимуть передумовою для поступового переходу на відновлювані джерела енергії.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

З початком конфлікту на Донбасі суттєво погіршився стан дотримання прав людини, включаючи політичні, економічні і соціальні права, а також права третього покоління – право на мир та право на безпечне довкілля. Ситуація на Донбасі впливає не лише на тих, хто живе безпосередньо поряд із зоною бойових дій, але на кожного українця. Життя в країні, яка перебуває в стані активного збройного конфлікту, означає щоденний підвищений рівень загроз для кожного громадянина. Основним завданням Коаліції правозахисних організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» є документування порушень прав людини, що сталися під час збройного конфлікту на сході України. Зібрані дані мають стати доказовою базою для притягнення винних у злочинах осіб до відповідальності. На думку членів Коаліції, саме подолання безкарності та відновлення справедливості є однією з неодмінних умов для встановлення миру і примирення на сході країни.

Відновлення миру потребує здійснення цілого комплексу заходів, включаючи всебічне з'ясування причин та факторів, які зумовили збройний конфлікт на Донбасі. Не менш важливим є вивчення сучасних проблем регіону, зокрема факторів, які можуть форсувати подальшу ескалацію конфлікту. Як свідчать результати проведеного дослідження, криза вугледобувної галузі стала одним із чинників, який полегшив Російській Федерації можливість спровокувати війну на сході України та продовжує негативно впливати на настрої місцевого населення.

Цей звіт є спробою проаналізувати те, як війна вплинула на вугільну галузь і життя в шахтарських містах та селищах в економічному, екологічному та соціально-правовому аспектах. Ситуація досліджується по обидва боки лінії розмежування. Автори здійснюють аналіз із врахуванням семи із 17 пріоритетних Цілей сталого розвитку на 2016–2030 роки, затверджених у рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН¹: використання відновлюваної енергії, забезпечення здорового способу життя, сприяння економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх, розширення прав і можливостей жінок і дівчат, забезпечення екологічної стійкості міст, сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства.

Глобальний перехід до низьковуглецевої екологічно стійкої економіки, основу для якого закладено набуттям чинності Паризької Угоди (угода щодо регулюван-

¹ Детальніше за посиланням: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

ня заходів зі стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему з 2020 року), матиме і позитивні, і негативні наслідки для зайнятості. Зменшення викидів парникових газів передбачає економічні зрушення всередині секторів економіки та між ними, а також зрушення серед різних регіонів світу. В цілому, продуктивність і зайнятість у сучасних галузях промисловості з низьким рівнем викидів вуглецю і сфері послуг зростатиме. У той час як енерго- та ресурсоємні сектори, ймовірно, увійдуть в стагнацію та будуть поступово скорочуватися.

Нині зменшення зайнятості у вугільному секторі відбувається у всьому світі в результаті реструктуризації та консолідації видобувних підприємств, а також механізації та автоматизації праці. Що більше, вже найближчими роками і десятиліттями кліматоохоронна політика викликатиме докорінні зміни у світовому енергетичному балансі. Результатом цього стануть подальші втрати робочих місць у паливному секторі – у видобутку вугілля, розвідці і видобутку нафти і газу, а також на теплових електростанціях. Застосування вугілля як найбруднішого і найбільш вуглецевоємного палива буде інтенсивно витіснятися в результаті тих змін, які прийдуть услід за впровадженням положень Паризької Угоди в промисловості та енергетиці.

Досвід країн, в яких відбулося скорочення зайнятості у вугільному секторі, показує проблеми і обнадійливі уроки правильної державної політики. Успішний приклад Німеччини наголошує на необхідності добре спланованих, ретельно підготовлених та соціально справедливих стратегій переходу (Just Transition), включаючи заходи із соціального захисту, програми з перепідготовки працівників та сприяння диверсифікації економіки регіонів, найбільш залежних від вугільної промисловості. Натомість, український досвід скорочення вугледобувної галузі радше є антиприкладом, практикою, яку не варто переймати.

З метою підготовки цього звіту у період з 1 по 4 листопада 2016 року учасники дослідницької групи відвідали з моніторинговим візитом міста Краматорськ, Торецьк, Костянтинівка, Мирноград, Покровськ, Бахмут у Донецькій області, а також міста Северодонецьк, Лисичанськ, Золоте та смт Новотошківське у Луганській області. Під час поїздки до шахтарських міст Донбасу було проведено інтерв'ю з представниками гірничої професії, профспілок, органів державної влади, громадськими активістами та місцевими мешканцями.

Окрім матеріалів, зібраних під час моніторингової поїздки, звіт ґрунтується на дослідженні: матеріалів національних та місцевих ЗМІ, публікацій у спеціалізованих журналах, звітів громадських організацій, наукових монографій та інших літературних джерел.

У відповідь на офіційні запити до органів державної влади (в т. ч. до Міністерства енергетики та вугільної промисловості, Міністерства освіти і науки України, Державної служби зайнятості України, Державної служби статистики України, управлінь Національної поліції в Луганській і Донецькій областях тощо) та органів місцевого самоврядування автори звіту отримали актуальну інформацію щодо кількості шахт, зайнятих осіб, обсягів видобутку вугілля, сум

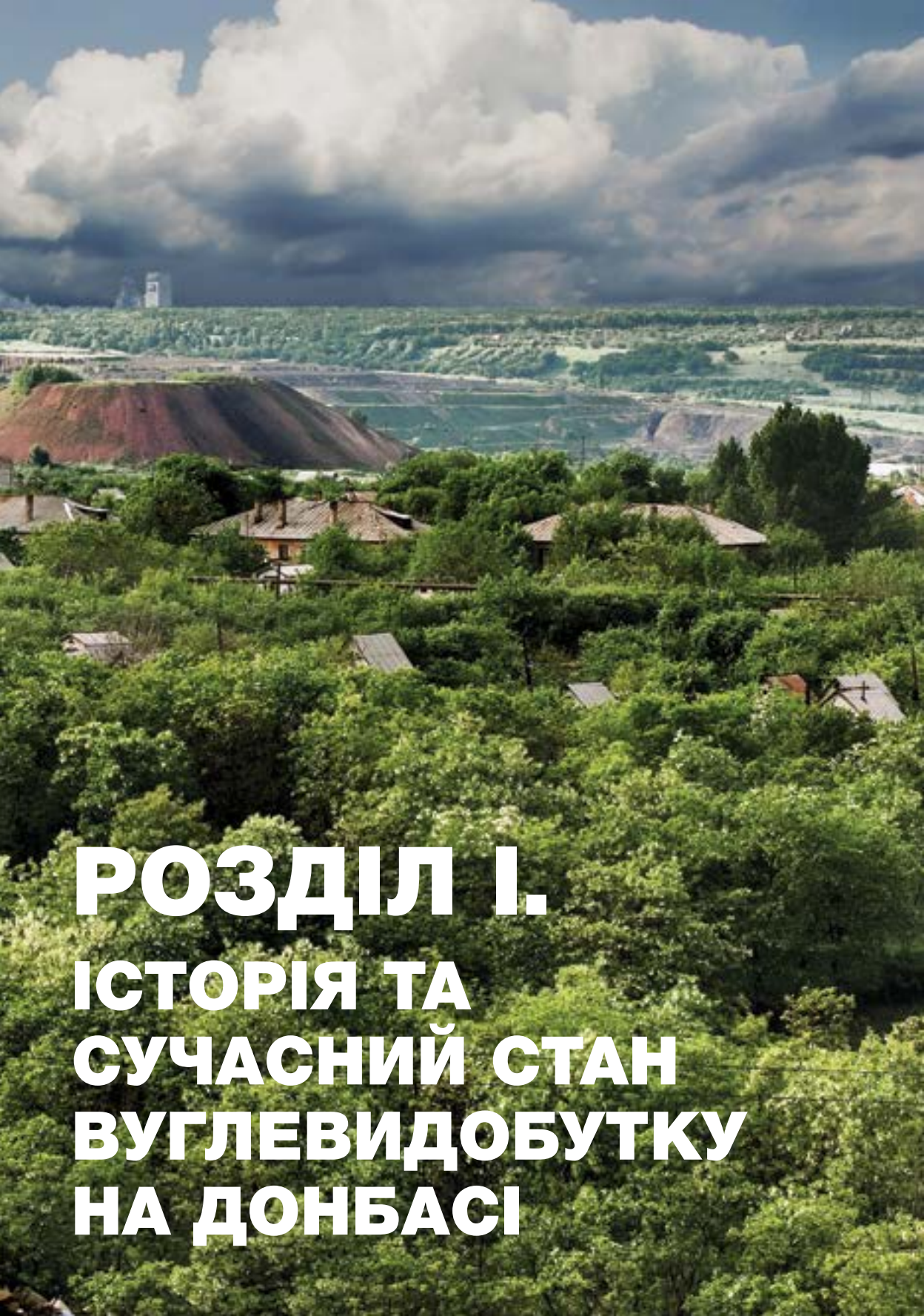
заборгованості із виплати заробітної плати, стану забезпечення побутовим вугіллям тощо.

На основі зібраної та проаналізованої інформації авторський колектив пропонує свої рекомендації щодо вирішення порушених проблем.

Проведення дослідження та видання цього звіту стало можливим за підтримки Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні.

© Vladimir Lapshin

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ВУГЛЕВИДОБУТКУ НА ДОНБАСІ

1.1. ГЕОЛОГІЧНІ УМОВИ ДОНБАСУ

Донецький кам'яновугільний басейн є одним із найбільших в світі. Він розташований у межах Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей України та Ростовської області Російської Федерації. Його площа в межах України складає 50 тис. км².

Геологічна будова Донбасу має складчасту структуру, тому дуже часто шари порід тут залягають під кутом. Вугільні родовища характеризуються великою глибиною залягання, і тонкими пластами товщиною 0,8–1,0 м, подекуди з великим кутом падіння. Такі родовища також мають високий вміст метану, що створює небезпеку пожеж та підземних вибухів. Метан вугільних пластів практично не утилізується та викидається в атмосферу потужними вентиляційними системами, що значно підвищує рівень викидів парникових газів (див. п. 5 розділу III).

Загалом на Донбасі налічується 30 гірничо-промислових районів із різними умовами видобутку. Вугілля з різних покладів відрізняється за хімічним складом та характеристиками. На Донбасі представлені практично всі види кам'яного вугілля – коксівне, антрацит та вугілля так званої газової групи, яке найбільш широко застосовується в тепловій енергетиці.

Вугілля Донбасу характеризується високим вмістом сірки – до 3 %. Вугілля, що видобувається в межах Горлівської гірничо-міської агломерації, також має підвищений вміст ртуті. Трапляються поклади з підвищеним вмістом радіоактивних елементів.

Більшість потужних пластів з відносно невеликою глибиною залягання було відпрацьовано ще в радянські часи. Нині гірничі роботи проводяться на глибині від 500 до 1000 м. Видобуток на таких глибинах супроводжується високою собівартістю вугілля та підвищеною небезпекою для життя шахтарів. У понад третині випадків існує небезпека раптових викидів породи та газу.

1.2. ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ ОБСЯГИ ВИДОБУТКУ ВУГІЛЛЯ

З кінця 40-х та до середини 70-х років XX століття видобуток вугілля в Україні був одним з найбільших у світі. Піком видобутку вугілля на Донбасі став 1976 рік, коли на-гора шахтарі видали 218 млн тонн.

На тлі скорочення капітальних інвестицій у 1980-х роках та за відсутності програм реструктуризації галузь увійшла в системну кризу, одним із проявів якої стала масштабна корупція на вугледобувних підприємствах ще в радянські часи.

Після розпаду Радянського Союзу та руйнування усталених економічних зв'язків у 1990-ті роки темпи падіння видобутку прискорилися: за шість років, з 1990 по 1996, він скоротився більш як удвічі (див. рис. 1.1). У другій половині 1990-х галузь зазнала реструктуризації, після якої видобуток тримався на рівні 70–80 млн тонн і з максимумом у 86 млн тонн 2012 року.

Збройний конфлікт на Донбасі став початком остаточного занепаду галузі. За три роки, починаючи з 2013-го, загальний видобуток скоротився більш ніж удвічі. У 2015 році за офіційними даними загальний видобуток вугілля в Україні становив вже лише 39,7 млн тонн². Частка українського вуглевидобутку, яка колись складала понад третину загального видобутку в СРСР, тепер складає лише 7 % від вуглевидобутку в країнах СНД. У 2015 році Росія та Казахстан наростили видобуток до 349 Мт (70 %) та 107 Мт (21 %) відповідно³.

Видобуток вугілля в Україні, 1957–2015 роки

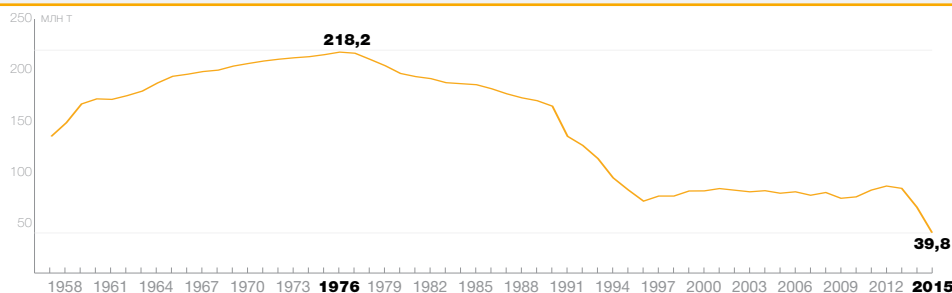

Рис. 1.1. Обсяги видобутку вугілля в Україні. Побудовано на основі компіляції даних Мінвуглепрому УРСР (1957–1990) та національної статистики (Міненерговугілля).

² Добыча угля в Украине за год сократилась в 1,6 раза // Інформаційне агенство УНІАН. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/energetics/1233151-dobyicha-uglya-v-ukraine-za-god-sokratilas-v-16-raza.html>.

³ Global Energy Statistical Yearbook 2016 // Enerdata. – Режим доступу : <https://yearbook.enerdata.net/#coal-and-lignite-production.html>.

1.3. ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСНУВАННЯ ВУГІЛЬНИХ БАСЕЙНІВ

Доля всіх вугільних басейнів підпорядковується одній загальній закономірності – щойно вони проходять пік видобутку, їх рентабельність знижується і вони починають занепадати.

У 1954–1956 роках американський геолог доктор Меріон Кінг Хабберт (Marion King Hubbert) сформулював основні закони, що описують закономірність видобутку будь-якого обмеженого мінерального ресурсу з надр:

- видобуток починається з нуля;
- видобуток збільшується до піка, який надалі не може бути перевищений за рахунок застосування будь-яких заходів;
- щойно пік пройдено, відбувається падіння видобутку, поки ресурс не буде вичерпано.

Ця закономірність стосується будь-якої системи корисних копалин, але є найбільш значущою для видобутку для викопного палива.

Базуючись на своїй теорії, доктор Хабберт 1956 року передбачив, що пік власного видобутку легкої нафти у США настане 1970 року. Слід зазначити, що в той час США добували приблизно половину всієї нафти у світі і були найбільшим експортером нафти. Прогнози Хабберта в 50-х роках висміяли і не згадували про них аж до 1971 року, коли раптом з'ясувалося, що зростання видобутку нафти в США, попри всі зусилля федерального уряду, замінив спад⁴. Економічна похідна від цієї геологічної закономірності така: коли певна видобувна галузь проходить пік добутки, в середньому її рентабельність починає знижуватись, а витрати на отримання кожної наступної тонни сировини – зростати. Всі ці закономірності вже наочно проявилися в багатьох вуглевидобувних регіонах світу.

У таких країнах як Англія та Німеччина вугільну галузь було реструктуризовано, а їхня економіка продовжила зростати завдяки підвищенню енергоефективності та переходу промисловості, енергетики і транспорту на більш екологічно чисті технології. Нині всі промислово розвинені країни Європи перебудовують свою економіку на постіндустріальну, а частка відновлюваних джерел енергії у загальному постачанні стрімко збільшується.

⁴ Mason Inman. The Oracle of Oil: A Maverick Geologist's Quest for a Sustainable Future // Wiley Publishing/ ISBN: 978-0-393-23968-3.

Видобуток вугілля у Рурському басейні

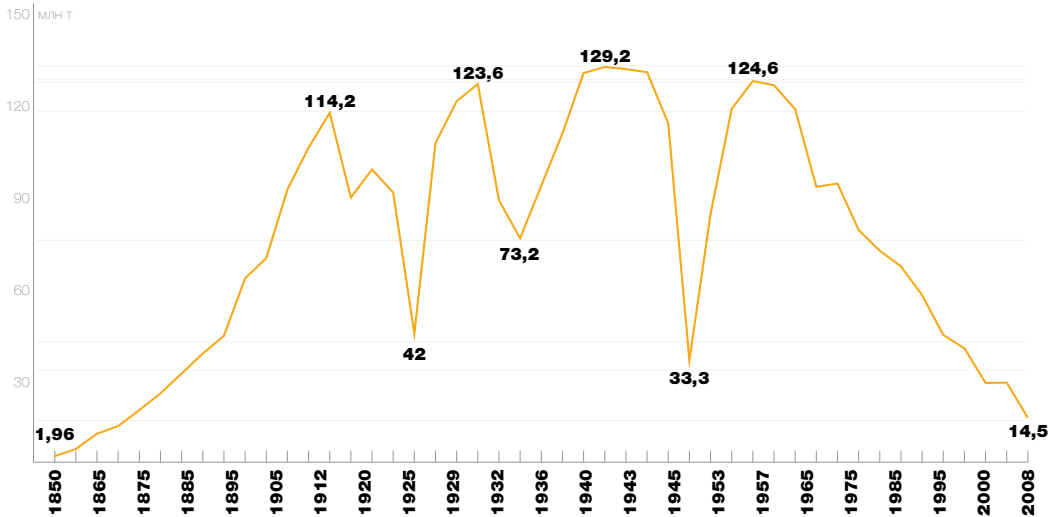

Рис. 1.2. Видобуток вугілля в Рурському басейні (Німеччина). Джерело даних: Wikimedia

У Великобританії, наприклад, реструктуризація вугільної галузі почалася у 1980-х роках, а у 2015 році Англія закрила свою останню вугільну шахту⁵.

Рівень видобутку вугілля в Рурському вугільному басейні у Німеччині досяг останнього піку у 1957 році на рівні 123 млн тонн (див. рис. 1.2), після чого він почав знижуватися, а працевлаштування – скорочуватися. На піку видобутку в Рурському басейні працювало 607 тис. шахтарів, в 1990-му році – вже 130 тис. На 2014 рік у Німеччині залишилося лише 14,5 тисяч шахтарів, а видобуток кам'яного вугілля скоротився на 95 %. Остаточне згортання видобутку кам'яного вугілля в Німеччині очікується з 2018 року, коли планово припиниться субсидування шахт⁶.

Наприкінці XX століття, у міру вичерпання найбільш доступних запасів та впровадження екологічно чистих технологій, вугілля почало втрачати свою колись визначальну роль; домінантними паливно-сировинними ресурсами стали нафта і газ. Зараз на зміну всім видам викопного палива активно приходять відновлювані джерела енергії.

Свого часу Німеччина та Великобританія проходили фази згортання вугільної промисловості по-різному, але обидві країни керувалися економічною логікою та розуміли закономірні наслідки ускладнення гірничих умов видобутку. Дві найпотужніші економіки Європи успішно подолали кризу реструктуризації і стали на шлях постіндустріального розвитку.

У Великобританії це відбувалося шляхом форсованої реструктуризації та приватизації вугільного сектора, що викликало великий соціальний спротив. Доходило до

⁵ Britain's last deep coal mine Kellingley Colliery closes // Reuters. – Режим доступу : <http://uk.reuters.com/article/uk-britain-coal-idUKKBN0U11BU20151218>.

⁶ Coal in Germany // Clean Energy Wire. – Режим доступу : <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/coal-germany>.

масштабних сутичок з поліцією та силового придушення протестів. Велика кількість шахтарів поповнила лави безробітних. Але згодом розвинена економіка та ринкові умови дозволили колишнім шахтарям знайти нові робочі місця і швидко адаптуватися, а економіка позбулася тягаря вугільної галузі, що занепадала.

У Німеччині всі шахти було об'єднано в один державний концерн, який забезпечив кероване та соціально прийнятне згорання галузі видобутку кам'яного вугілля, утримуючи економічні показники галузі в межах, встановлених урядом. Німцям вдалося пройти цей процес без значних соціальних потрясінь, і нині він майже завершений. Колишні вуглевидобувні території пройшли рекультивацію, промзони перетворилися на міські парки, а шахти все більше асоціюються з минулим, місце якого – в музеї.

1.4. КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

Початок видобутку вугілля на Донбасі припадає ще на кінець XVIII століття. Перша вугільна шахта з'явилася 1796 року в Лисячій балці, що на території сучасного Лисичанська. Видобуток вугілля було розпочато за наказом російської імператриці Катерини II, підписаного 14 листопада 1795 року⁷. Умови праці та життя в перших шахтарських селищах були вкрай важкими. Видобутком вугілля тоді займалися кріпаки. Це була надзвичайно тяжка, рабська праця. Перші шахтарі-кріпаки жили в землянках та бараках, побудованих поряд із примітивними шахтами, які більше нагадували нори в землі, де всі роботи, включаючи підйом вугілля на поверхню, виконувалися вручну.

⁷ Кострица Ю. П. Страницы старого Донбасса. Очерки. – Донецк : Донбасс, 1991. – 83 с.

Експозиція музею історії вугільної промисловості Лисичанського кам'яно-вугільного району, ПАТ «Лисичанськвугілля»

Саночник в лаве
старой шахты

Саночник — это человек, который в старую шахту
глубины 5 — 10 метров влезал. В нем переноси-
лся уголь и на поверхность, а то и люди.

За радянських часів на Донбасі вже функціонували сотні шахт, почали широко застосовуватися гірничі машини та механізація видобутку. Пік розбудови вугільної промисловості на Донбасі припав на 50–60-ті роки XX століття.

У часи застою (1970-ті – початок 1980-х років) виродження комуністичної партійної номенклатури також вплинуло на директорів шахт та об'єднань, які починали все більше зловживати своїми повноваженнями. Тоді ж центральний адміністративний апарат галузі послабився. Концентрація владних повноважень і фінансових потоків за умов послаблення контролю з центру стали передумовою для розвитку корупції.

У 80-х роках у галузі почали загострюватися кризові явища, продуктивність праці знизилась, а видатки на утримання шахт почали зростати. Разом з тим, накопичилися негативні екологічні наслідки вуглевидобутку: нагромадження відходів, забруднення повітря та ґрунтів. Виснаження та отруєння водних ресурсів перетворили Донбас на регіон екологічної кризи. Невирішені в радянські часи проблеми стали запорукою майбутніх катастроф.

1.5. ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ У 1990–2000 РОКАХ

1991 року Україна успадкувала від Радянського союзу понад дві сотні шахт на Донбасі та ще кілька десятків шахт Львівсько-Волинського басейну. Тоді у вугільній галузі працювало 961 тис. осіб. За різними даними, загальна кількість шахт становила від 276 до 283.

Наслідки розпаду Радянського Союзу для Донбасу стали нищівними. Через стрімке падіння промислового виробництва попит на вугілля також впав. На початку 90-х розробка нових пластів на більшості шахт практично зупинилася, а на поточних ділянках видобуток обмежили. В умовах глибокої економічної кризи матеріально-технічний стан шахт, включаючи засоби захисту та охорони праці, значно погіршився. Стан соціальної інфраструктури також зазнав занепаду.

Становище в регіоні стало депресивним, поширилося безробіття та злочинність, яка швидко стала організованою. Численні кримінальні угруповання почали конкурувати між собою аж до перестрілок на вулицях та замовних вбивств. Кримінальні війни тривали на Донбасі до кінця 90-х, допоки не відбулося розмежування сфери впливу.

У короткий період з 1996 по 2000 роки на Донбасі було закрито 83 шахти, внаслідок чого сотні тисяч людей втратили роботу⁸. Шахти ліквідовувалися без проведення рекультивациі та належних захисних робіт для попередження негативних наслідків. Через закриття шахт цілі райони зазнали підтоплення шахтними водами, відбулося просідання ґрунтів та руйнування інфраструктури; в багатьох селищах порушилося водопостачання. Процес закриття шахт супроводжувався масштабною корупцією, обладнання та матеріали шахт розкрадали та здавали на металобрухт. У середині 2000-х, коли стали гостро проявлятися негативні соціальні та екологічні наслідки закриття шахт, цей процес сповільнився.

У 2000-х роках розпочався процес приватизації вугільних підприємств. У результаті більшість найперспективніших та найкраще оснащених шахт опинилася у власності новоствореної компанії ТОВ «ДТЕК», заснованої Рінатом Ахметовим у 2005 році. Поряд із «ДТЕК» також утворився металургійний концерн «Метінвест». До нього увійшли великі металургійні та коксохімічні підприємства, які забезпечували стабільний попит на вугілля. Ці компанії та ще ціла низка активів було об'єднано в холдинговій структурі System Capital Management. Ріната Ахметова також пов'язують з діяльні-

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Про хід структурної перебудови вугільної промисловості» № 280 від 28.03.1997.

стю компанії «APC», яка у 1990-ті виступала посередником, скуповуючи вугілля з шахт та продаючи його промисловим підприємствам.

Паралельно з ростом приватного та розпадом державного сектора, починаючи з ранніх 2000-х, відбувався ще один процес – виникнення та масштабування нелегального вуглевидобутку вугілля з поверхневих пластів. Поступово цей нелегальний вуглевидобуток досяг промислових масштабів, і його взяло під контроль оточення Віктора Януковича. Цей аспект сучасної історії Донбасу детально описаний далі (див. розд. II).

1.6. СУЧАСНИЙ СТАН

На 2013 рік, перед початком збройного конфлікту на Донбасі, в Україні залишалося 150 шахт усіх форм власності, з них – 90 державних. При цьому державний сектор вуглевидобутку вже поступався за обсягами приватному.

З початком бойових дій більшість державних шахт опинилися на неконтрольованих територіях. 3 липня 2014 року державні органи фактично втратили контроль над роботою більшості вугільних підприємств, розташованих в ОРДЛО. Статистичні дані про їх діяльність недоступні.

На окупованій території залишилися всі шахти, що видобували антрацитові марки вугілля, що зумовило гострий дефіцит цього палива. Сім із 14 ТЕС України технологічно розраховані на спалення саме антрациту і не можуть працювати на вугіллі газової групи. Залежність від постачання антрацитового вугілля створює загрозу енергетичній безпеці держави та фінансово підтримує існування невизнаних республік «ЛДНР», оскільки незважаючи на збройне протистояння, закупівля вугілля на тимчасово окупованих територіях все одно триває.

Зараз 85 вуглевидобувних підприємств, або 57 % від їх загальної кількості, розташовані на території, тимчасово неконтрольованій українською владою. Тільки 35 державних шахт розташовані поза зоною АТО, половина з них – шахти Львівсько-Волинського басейну. Із 35 працюють лише 33 підприємства, ще дві шахти закон-

Таблиця 1. Динаміка вуглевидобувної галузі (2011–2015 роки)

Видобуток вугілля за роками	2011	2012	2013	2014	2015	2011–2015
Державних шахт	37,5	24,9	24,1	17,7	6,7	-82,2 %
Приватних шахт	43,6	61,1	59,6	47,3	33	-24,4 %
з них «ДТЕК»	38,4	39,6	40	35	26,7	-30,5 %
Загальний	81,1	86	83,7	65	39,7	-51,0 %
Відносна частка «ДТЕК»	47,3 %	46,0 %	47,8 %	53,8 %	67,3 %	

Дані: Міністерство енергетики та вугільної промисловості України

сервовані та функціонують у режимі водовідведення. Фактично державний сектор вуглевидобутку на Донбасі зазнав колапсу.

За даними Держстату, загалом у вугільній промисловості України в 2015 році працювало вже лише 122 тис. осіб, з них – 51 тис. на державних шахтах (порівняно з 961 тис. у 1991 році).

Протягом останніх десяти років вугільний сектор зазнав докорінних структурних змін. Більшість перспективних активів було приватизовано компанією «ДТЕК», частка якої швидко зростала. За короткий час власникові вдалося сконцентрувати у вертикально-інтегрованій структурі заводи з виробництва гірничо-механічного обладнання, збагачувальні фабрики, підприємства теплової енергетики та найбільш продуктивні шахти.

У 2011 році до складу «ДТЕК» увійшли два найпотужніші об'єднання Луганської області – Ровеньки та Свердловантрацит. Після цього становище «ДТЕК» стало домінантним. З того часу значну частину енергетичного сектора контролює одна приватна компанія. Ще більше монопольний стан посилюється після початку бойових дій на Донбасі, коли державний вугільний сектор зазнав колапсу. Нині частка «ДТЕК» у загальному видобутку перевищує 67 % (див. табл.1).

Вертикальна інтеграція вуглевидобувних та енергогенерувальних підприємств разом із розподільчими мережами (обленерго) в межах «ДТЕК» створює можливості

для зловживань і переміщення видатків та прибутків від однієї економічної ланки до іншої, наприклад за рахунок встановлення завищених цін на енергетичне вугілля (див. розд. II). Це створює нерівні умови для конкуренції, перешкоджає інноваційному розвитку та децентралізації енергетичного сектора.

РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНІ ВАДИ ВУГЛЕДОБУВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ ТА РИЗИКИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. УЧАСТЬ ШАХТАРІВ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ

Право брати участь в управлінні державою, окрім того, що саме собою є правом людини, слугує також основою функціонування демократії. Окрім безпосередніх форм реалізації цього права (право брати участь у виборах та референдумах, право бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування), реалізація останнього практично неможлива без дотримання низки громадянських і політичних прав, таких як свобода думки, свобода вираження поглядів, свобода мирних зібрань та асоціацій. У цьому контексті, розвиток громадянського суспільства і посилення його впливу на прийняття суспільно важливих рішень є гарантією демократичного розвитку держави.

Упродовж тривалого часу шахтарський рух був чудовою ілюстрацією участі людини в суспільних процесах держави. Економічні процеси, які відбувалися всередині вугільної галузі, традиційно суттєво впливали на політичні процеси в країні. На початку 90-х цей вплив був визначальним. Донецькі та луганські еліти використовували скрутне становище галузі і шахтарські страйки як політичні інструменти тиску на Київ, а також як трамплін для власного приєднання до столичних політичних кіл. Пізніше вплив гірників став знижуватися, проте питання стану вугільної галузі, а також дотування вугледобувних підприємств завжди залишалося на порядку денному. З початком подій 2014 року на Донбасі про кризу вугледобувної галузі заговорили вже як про один із факторів, який спровокував війну у регіоні.

У 1993 році відбувся перший серйозний шахтарський страйк з початку незалежності. Одним з його організаторів став представник донецької політики Юхим Звягільський, який майстерно використовував шахтарський фактор для приходу у велику політику. Вже на четвертий день страйку Звягільський став віце-прем'єр-міністром України. Після цього страйк зі зрозумілих причин різко пішов на спад.

Тоді ж уперше шахтарі озвучили і сепаратистські вимоги. Гірники (а точніше – регіональні політики, що стояли за ними) заявили, що вимагають проведення референдуму про регіональну самостійність Донбасу⁹. Отже, ще за 20 років до початку війни 2014 року на Донбасі вже закладали фундамент майбутнього конфлікту. Щоправда тоді, 1993 року, політичні вимоги робітників швидко забулися після того, як владі в Києві вдалося досягти домовленості зі Звягільським.

⁹ Кравченко С. Масштабних шахтарських страйків в Україні не було з кінця 90-их // Тиждень.ua. – 23.04.2015. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/134906>.

Пізніше політики з Донбасу регулярно намагалися використовувати гірників у своїй політичній боротьбі. Донецькі клани, що об'єдналися заради здобуття влади над усією Україною, старанно просували серед шахтарів думку, що тільки місцева політична сила дійсно може виражати інтереси Донбасу і захищати вугільну галузь. З «не вугільних» українських політиків старанно ліпили образ ворога, що мріє повністю знищити вугільну галузь і ліквідувати шахти¹⁰. Розрахунок спрацював. Економічну кризу 90-х та провали в реструктуризації вугільної галузі донецькі політики використовували в своїх інтересах, переконавши гірників, що політики з інших регіонів не знають проблем Донбасу і не можуть дати раду шахтам.

З цієї причини жителі шахтарських міст сприймали всіх, хто говорив про необхідність реструктуризації, як ворогів. Під час революційних подій 2014 року прихильники Віктора Януковича запевняли населення Донбасу, що в разі, якщо Україна візьме курс на євроінтеграцію, Євросоюз змусить українську владу закрити всі шахти. Віктор Медведчук описував вимогу ЄС щодо скасування квот на імпорт вугілля як «яскравий приклад диктату Брюсселя, що коштуватиме українцям робочих місць, а скасування квот на імпорт вугілля загрожує закриттям шахт, зростанням безробіття серед гірників»¹¹. Ця політична пропаганда виявилася ефективною. Ось тільки шахти в результаті стали закривати сепаратисти із так званих «ЛДНР», які захопили владу в частині двох східних областей України. Залишившись без підтримки з державного бюджету, вугільні підприємства Донбасу в умовах невизнаних «республік» просто не мають можливості працювати далі.

За злою іронією долі шахтарі, які так довго підтримували гасла регіональних еліт Донбасу, що вимагали більшої самостійності для своєї вотчини, у результаті домоглися цієї самостійності, хоча і в спотвореній формі. Ніколи раніше шахтарі Донбасу ще не перебували в такому тяжкому і безправному становищі, як тепер. На території, підконтрольній сепаратистам, шахтарі позбавлені будь-якої можливості страйкувати, відстоювати свої права та брати участь в управлінні псевдодержавних утворень. Будь-яка непокоря адміністрації сепаратистів тепер прирівнюється до саботажу та пособництва ворогові. Вперше з 1980-х років шахтарі повністю втратили можливість впливати і на політичне життя держави, у якій живуть. Люди, що проживають на непідконтрольній Україні території, фактично опинилися в ізоляції.

¹⁰ Жевачевский В., Богданова О. Виктор Янукович : «Более тяжелой ситуации в угольной промышленности, чем нынешняя, не было последние лет 30-40» // Комсомольская правда. – 28.08.2009 – Режим доступа : <http://kp.ua/politics/192202-vyktor-yanukovich-bolee-tiazhelei-sytuatsyy-v-uholnoi-promyshlennosti-chem-nyneshniaia-ne-bylo-poslednye-let-30-40>.

¹¹ ЕС выдвигает Украине экономический ультиматум // Блог Віктора Медведчука. – Режим доступа : <http://v-medvedchuk.livejournal.com/52791.html>.

2.2. КОРУПЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ

Вугільна галузь традиційно належить до однієї з найкорумпованіших. Варто відзначити, що корупція негативно впливає не лише на державну економіку та інвестиційну привабливість країни, але і на реалізацію прав людини. Висока корумпованість галузі обмежує можливості людей брати участь в економічній діяльності, а також є перешкодою для прогресивної реалізації соціальних, економічних та культурних прав. Реалізація останньої групи прав безпосередньо залежить від ресурсів держави. Зважаючи на різний рівень економічного добробуту, міжнародні договори не можуть встановлювати єдиний стандарт для реалізації прав, що потребують державного фінансування. Саме тому стаття 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права¹² зобов'язує держави «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами» (що власне і є прогресивною реалізацією). Цілком очевидно, що прогресивна реалізація соціальних і економічних прав є неможливою у випадку, коли «наявні ресурси» йдуть не на забезпечення прав, а в кишені можновладців та вугільного криміналітету.

У різні періоди незалежності у вугільній галузі України діяли різноманітні корупційні схеми. Специфіка тієї чи іншої схеми залежала від того, який клан у конкретний час перебував при владі і які люди контролювали вугільну галузь. Головним осередком корупції традиційно залишався державний сектор. Корупціонери наживалися на реалізації вугілля і на постачанні устаткування та витратних матеріалів на вугільні підприємства.

Державні дотації

Повної приватизації вугледобувних підприємств, про необхідність якої йшлося ще в Указі Президента України «Про структурну перебудову вугільної промисловості» 1996 року, за всі роки так і не відбулося. Окремі найбільш рентабельні шахти і вугільні об'єднання України, такі як «Павлоградвугілля», «Ровенькиантрацит», «Свердловантрацит», було передано в концесію олігархові Рінату Ахметову та іншим бізнесменам, але безліч значно менш економічно привабливих вугледобувних підприємств так і залишилися у власності держави. Така ситуація дала можливість годуватися на корупційних схемах у вугільній галузі цілому класові чиновників.

¹² Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнята ГА ООН 16 грудня 1966 року (Док. ООН A/RES/2200 A (XXI)).

Зберігши в держвласності шахти, влада стала виділяти на їх утримання величезні дотації, більша частина яких розкрадалася і не доходила до шахтарів так само, як розкрадалися і кошти, спрямовані на реструктуризацію шахт. Точно підрахувати обсяг вкрадених грошей вже неможливо, але розкрадали їх на різних рівнях. Так, за результатами перевірки контрольно-ревізійного управління у 2011 році було встановлено, що грубі порушення фінансової та бюджетної дисципліни у ДП «Макіїввугілля» сумарно завдали збитків розміром 1 млрд 823 млн 500 тис. грн¹³. Для порівняння, у 2011 році бюджет самого міста Макіївки становив 877 млн грн¹⁴.

Тож не дивно, що розміри дотацій шахтарям щороку зростали. При цьому шахти залишалися номінально збитковими, щоб виправдати щорічне виділення мільярдів гривень на їх підтримку. Приміром, в 2012 році збитковими називали приблизно 80 % державних шахт. При цьому уряд не поспішав їх закривати, мотивуючи свої дії турботою про соціальну сферу.

Формальний принцип нарахування дотацій був таким. Якщо собівартість видобутку вугілля на тій чи іншій шахті була вищою за ціну його продажу, то різницю шахті покривала держава. Наприклад, за перші два місяці 2012 року ціна тонни товарної вугільної продукції, виробленої державними підприємствами, склала 660 грн. А фактична собівартість тонни вугілля офіційно була вдвічі більшою – 1341 грн. Цю різницю шахтам з бюджету компенсувала держава. *За неефективність державної вугільної галузі платили всі громадяни.*

У 2013 році, за часів президентства Віктора Януковича, на дотації шахтарям виділили 13,3 млрд грн. На той момент це була рекордна сума, якщо рахувати в доларовому еквіваленті. До цього на дотації вугільної галузі виділяли по 10–11 млрд грн на рік. Враховуючи курс долара в той час, це були величезні суми, які були просто були закопані в землю. Замість інвестицій у майбутнє влада воліла інвестувати в технології позаминулого століття. Та й ті виявилися просто викиданням грошей на вітер, адже наразі Україна втратила більшість своїх державних шахт у результаті бойових дій. Деякі підприємства на цей момент безповоротно знищені.

Формування ціни на вугілля

Ще одним традиційним способом «вугільної» корупції завжди була методика формування ціни на вугілля. У різні роки різні уряди застосовували різну методику формування цих цін, яка дозволяла повертати різні махінації. На жаль, у цій сфері мало що змінилося навіть після Революції Гідності.

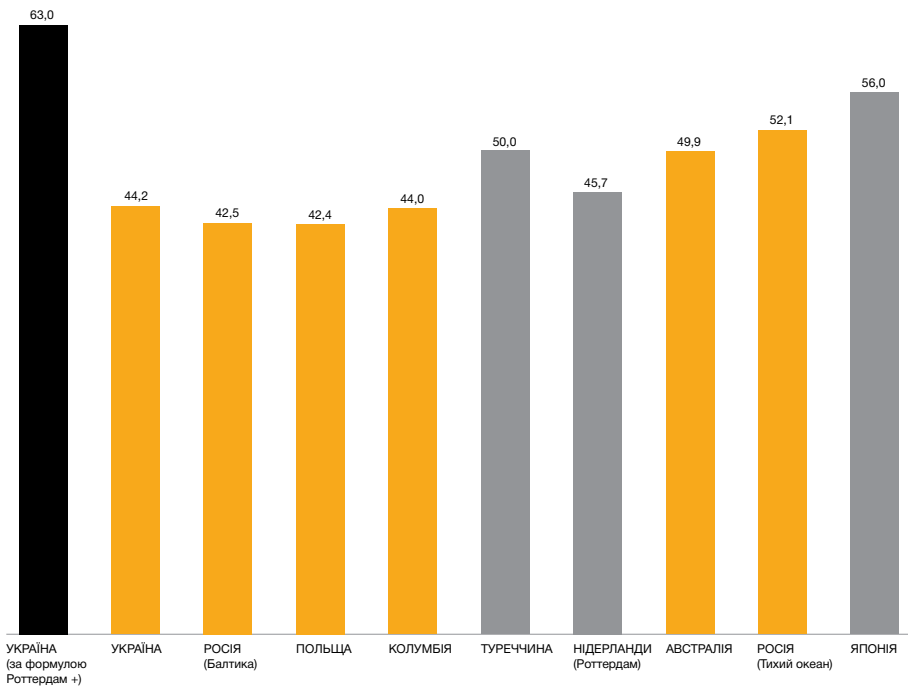
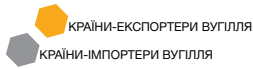
Довгі роки ціна закупівлі вугілля на державних шахтах була фіксованою, тобто встановлювалася чиновниками фактично вручну. У березні 2016 року НКРЕКП затвердила нову методику розрахунку цін на вугілля – формулу «Роттердам плюс»¹⁵. За цією

¹³ Пострадавший от взрыва «Макеевуголь» проверялся КРУ // Зеркало недели. – 20.01.2011. – Режим доступу : http://zn.ua/ECONOMICS/postradavshiy_ot_vzryva_makeevugol_proveryalsya_kru.html.

¹⁴ В приоритете образование и медицина // DonbassUA. – 05.01.2011. – Режим доступу : <http://donbass.ua/news/region/2011/01/05/v-prioritete-obrazovanie-i-medicina.html>.

¹⁵ Постанова НКРЕКП «Про затвердження Порядку формування прогнозованої оптової ринкової ціни електричної енергії» від 03.03.2016 № 289.

Ціни на енергетичне вугілля станом на 01.04.2016 року, доллар/т*

*У перерахунку на калорійність вугілля 6000 кал/кг Джерело: ДП «Вугілля України»

Рис. 2.1. Ціни на енергетичне вугілля в світі

формулою до ціни вугілля в порту Роттердама додавалася вартість його доставки до українського споживача. Нову формулу відразу ж піддали нищівній критиці, оскільки вона була вигідна олігархові Рінату Ахметову і була прийнята швидше за все під його тиском. Вона дозволила Ахметову продавати в Україні вугілля, видобуте на шахтах його концерну «ДТЕК», істотно дорожче, ніж раніше.

Вартість палива, розрахована за новою формулою, стала дорівнювати 63 доларам США. У той час як без цієї формули ціна на українське вугілля становила б лише 44 долари США. Маніпуляція полягала у тому, що з подачі НКРЕКП ціна на вугілля, видобутого в Україні, стала розраховуватися так, ніби його везуть з Роттердама. З тим виправданням, що якби возили з Роттердама імпортоване вугілля, то було б не дешевше, тому краще вже платити високу ціну своїм українським шахтарям. А насправді – власникові «ДТЕК» Рінату Ахметову.

Така явна маніпуляція спровокувала низку жорстких критичних публікацій у медіа. Зокрема, відомий економіст, виконавчий директор компанії «Конкорд Капітал» Андрій Герус зазначив, що попри статус країни-експортера вугілля, Україна отримала найвищі в світі тарифи на енергетичне вугілля (див. рис. 2.1). Абсурдність нової формули він довів на прикладі селян, які прив'язали на базарі ціну на свою картоплю до ціни картоплі в супермаркеті Нью-Йорку плюс вартість її доставки в Україну¹⁶.

«Ціна на вугілля завищена, як мінімум, на 15 доларів – вартість транспортування з Роттердама. Загалом за рік спалюється 25 млн тонн вугілля. Якщо помножити на необов'язкові витрати у вигляді завищеної на 15 доларів ціни, то вийде, що втрачається не менше 375 млн доларів або 9,5 млрд грн. Особливо прибутковою стає схема, якщо брати вугілля з копанок «ДНР-ЛНР», де його ціна 500–600 грн, і завозити на електростанції ПАО «Центренерго» за ціною «Роттердам плюс доставка» (1500 грн). А от шахти Львівсько-Волинського регіону ці зміни ніяк не врятують від закриття – вони все одно не зможуть конкурувати з копанками «ЛНР-ДНР», де нема ПДВ, податків і витрат на безпеку», – писав Герус на своїй сторінці у Facebook.

Мабуть усвідомивши, що це занадто, чиновники зробили крок назад. У липні 2016 року міністр палива і енергетики України Ігор Насалик заявив, що уряд переглянув формулу утворення цін на вугілля і відмовилося від формули «Роттердам плюс». В основу ціни вугілля для вітчизняних споживачів заклали середню вартість палива на біржі в Польщі, а не в голландському Роттердамі.

«При формуванні ціни вугілля ми взяли за основу формулу ціни з прив'язкою до біржі в Польщі. За основу взяли Польщу. Там і плече відпало, про яке говорили (плече доставки палива)», – розповів Насалик¹⁷.

Нині питання розрахунку ціни на вугілля залишається відкритим, оскільки в плани Ахметова входить затвердження «роттердамського тарифу», а в інтересах споживачів – не допустити такого сценарію.

¹⁶ Герус А. Донецьк-Роттердам-Київ. Маршрут ціни українського вугілля // Економічна правда. – 18.05.2016. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2016/05/18/592796/>.

¹⁷ Міненерго переглянуло формулу формування цін на вугілля // Економічна правда. – 13.07.2016. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2016/07/13/599002/>.

Незаконний видобуток вугілля

По-справжньому широкий горизонт для махінацій відкрила поява нелегального вуглевидобутку – копанок та кар'єрів. Дешеве вугілля низької якості, видобуте в копанках, легалізовували через державні шахти з високою собівартістю видобутку, що дозволяло чиновникам не тільки продавати його набагато дорожче, але і привласнювати гроші, виділені на дотації.

У середині 2000-х, після різкого зростання цін на газ, в Україні настав справжній бум нелегального вуглевидобутку. Піднялася і ціна на вугілля, а слідом за нею стали зростати промислові показники і на державних, і на приватних шахтах. Істотно збільшився і масштаб махінацій.

У 2007 році прем'єр-міністром стала Юлія Тимошенко. В її команді на той момент працювала Наталія Королевська (нині народний депутат від «Опозиційного блоку»), яка стала неофіційним куратором вугільної промисловості. Королевська мала інтереси у вугільному бізнесі, тому ця сфера не була їй чужою. На пост Міністра палива та енергетики вона пролобіювала кандидатуру Віктора Полтавця, з яким сім'я Королевської була пов'язана комерційними інтересами. Кілька наступних років під «дахом» Полтавця відбувалася легалізація тіньового вугілля через державне підприємство «Вугілля України». Схему цих махінацій детально описав глава Незалежної профспілки гірників України (НПГУ) Михайло Волинець:

«Ось буквально свіжий приклад, як одна зі схем крадіжки грошей працює в ДП «Свердловантрацит». Добуте на копанках дешеве вугілля реалізується через ДП «Вугілля України» під виглядом видобутого в шахті з високими витратами. Різницю між ціною реалізації і витратами на видобуток покриває держава. Крім цього, навіть вугілля, що видобувається нелегальним способом розбавляється порожньою породою, щоб збільшити обсяги, та везуть на теплові станції», – розповідав він¹⁸.

У період прем'єрства Тимошенко легалізація тіньового вугілля відбувалася передусім через два державних вугільних об'єднання – «Свердловантрацит» та «Ровенькиантрацит», в Луганській області. Ці об'єднання очолювали люди, пов'язані з Королевською, яка походила саме з Луганщини, як і її ставленик Віктор Полтавець.

У 2011 році обидва об'єднання перейшли в концесію компанії «ДТЕК» Ріната Ахметова. Однак доти, доки вугільні об'єднання перебували в державній власності, через них було легалізовано мільйони тонн нелегального вугілля з копанок.

Одним із найбільш зручних способів реалізації нелегального вугілля з копанок і досі є так зване «квартирне вугілля». Згідно із законом, нинішні та колишні працівники вугледобувних підприємств, що мають стаж не менше 10 років і проживають у будинках з пічним опаленням, мають право отримати раз на рік кілька тонн вугілля безкоштовно для опалення власних будинків. Зрозуміло, розрізнена армія пільговиків, що складається переважно з пенсіонерів та інвалідів, які живуть у віддалених селищах, стала ідеальним каламутним болотом для різного роду махінацій. Організовано контролювати якість вугілля пенсіонери не могли, часто раділи, що привозять хоч щось, тому грабувати їх можна було практично безкарно.

¹⁸ Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – Київ : Темпора, 2015.

Придніпровська ТЕС, м. Дніпро

Найчастіше в пільгове вугілля просто підмішували дешеве і неякісне вугілля з копанок, або і просто порожню породу. Якісне вугілля продавали через нелегальні схеми за ринковою ціною. З огляду на кількість пільговиків, на яких виділяли сотні тисяч тонн вугілля, можна уявити, якими були масштаби махінацій.

Після зміни влади в 2010 році, коли президентом став Віктор Янукович, контроль за державними підприємствами і нелегальною вугільною галуззю перейшов до «сім'ї». Так називали в той час сина президента – Віктора Януковича-молодшого і близьких до нього бізнесменів та політиків. Період правління В. Януковича характеризується централізацією корупційних процесів у вугільній галузі. Клану тодішнього президента вдалося взяти під свій контроль практично весь нелегальний сектор, а також непогано нажитися на державних шахтах, яким уряд М. Азарова став виділяти рекордні обсяги дотацій.

Вугілля з копанок найчастіше вирушало на державні ТЕС або ж відвантажувалося тим же пільговиком. Так, у березні 2013 року донецька трейдингова компанія «Донбас ойл», пов'язана з Віктором Януковичем-молодшим, виграла тендер на поставку ДП «Донвуглереструктуризація» 153 500 тонн вугілля. Сума контракту за повідомленням «Вісника державних закупівель» становила 221 млн гривень з ПДВ. Набуте вугілля державна компанія повинна була передати колишнім працівникам шахт і збагачувальних фабрик для побутових потреб.

Компанія «Донбас ойл» не мала власних вугільних шахт, і тому продавала державі паливо, яке сама десь купувала. Тобто вона виступала фірмою-«прокладкою». Так держава, на чолі якої стояв В. Янукович, купувала вугілля у сина президента (Януковича-молодшого), яке видобувалося на копанках, що діяли під його ж протекцією.

Вугілля з ОРДЛО

Кардинально змінилася ситуація у вугільній галузі у 2014 році. Але не в результаті реформ або боротьби зі злочинністю, а у зв'язку з воєнними діями. У цей час старі корупційні схеми, які існували у вугільній галузі раніше, були зруйновані і втратили актуальність. Нова політична реальність і війна сформували схеми заново. Тому сьогодні корупція у вугільній галузі має вже зовсім іншу специфіку.

У зв'язку з тим, що та частина Донбасу, де були поширені копанки, опинилася під контролем незаконних збройних формувань «ЛДНР», проблема нелегального вуглевидобутку для України перейшла на інший рівень. Тепер формально нелегальним є видобуток вугілля не тільки в кустарних шахтах-«дірках», але і на захоплених незаконними збройними формуваннями державних шахтах, що розташовані на окупованій території. Але і тут є багато нюансів. Адже в Україні досі немає закону, який би чітко регулював взаємини країни з територіями, над якими Київ втратив контроль. У результаті потяги з вугіллям до України йдуть кожен день. При цьому ніхто точно не може сказати, де проходить межа між звичайною комерційною діяльністю і фінансуванням сепаратистів.

Формальних причин для заборони ввезення вугілля з «ЛДНР» немає. І там, і тут – територія України. Більшість підприємств, які працюють сьогодні по той бік лінії фрон-

ту, мають українські документи про реєстрацію. Державні органи сьогодні просто не мають можливості проконтролювати, на яких шахтах було видобуто вугілля, яке завозиться з ОРДЛО, і хто контролює ці підприємства. Офіційно постачальником буде умовне ТОВ «Вектор» з Торезу, а покупцем – ФОП Петренко з Черкас. Так само поставки відбувалися і до війни, коли самопроголошених республік не існувало. Але ж для України їх і тепер наче й немає. Отже, немає і причин блокувати ввезення палива.

Деякий час український уряд стверджував, що закупівля вугілля у незаконних збройних формувань – вимушений захід, без якого українські електростанції не зможуть працювати і люди замерзнуть взимку. Однак досить швидко з'ясувалося, що вугілля закуповується не лише для потреб ТЕС, і рух вагонів через лінію розмежування проходить абсолютно вільно.

Дані «Укрзалізниці» з перевезення вугілля за жовтень 2015 року дають вичерпне уявлення про рух вугілля через лінію розмежування¹⁹. Лише за місяць з ОРДЛО до України зайшли десятки тисяч вагонів за паливом. Відтоді ситуація кардинально не змінилася. За інформацією прес-служби Міненерговугілля, за 10 місяців 2016 року на енергетичні підприємства надійшло 7,2 млн тонн вугільної продукції марки «А» (антрацит) з непідконтрольної Україні території Донецької та Луганської областей. За оцінками експертів, така кількість вугілля може бути оцінена в 11 млрд грн.

Одними з основних постачальників вугілля з території т. зв. «ЛНР» в Україну є брати Мельничуки. Збагачувальні фабрики Мельничуків «Східно-Донбаська» та «ім. Космонавтів» щомісяця відправляють на підконтрольну Києву територію сотні вагонів з вугіллям. При цьому Олександр Мельничук перебуває у Луганську і є радником «міністра енергетики ЛНР» Дмитра Ляміна, а його брат Сергій Мельничук проживає в Києві і забезпечує ведення бізнесу з української сторони.

Вантажі йдуть в Україну зі станції «Дар'ївка», розташованої в глибокому тилу самопроголошених республік, між містами Свердловськ та Ровеньки, а також зі станції «Кипуча» в Алчевську. Фабрики Мельничуків, за даними «Укрзалізниці», постачають вугілля не тільки на державні ТЕС, а й підприємствам з різних регіонів України.

¹⁹ Інформація з інсайдерських джерел автора.

2.3. РОЛЬ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ ВІД ПОСТАВОК ВУГІЛЛЯ ДЛЯ ІСНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ ОРДЛО

Залежність українських ТЕС від антрацитового вугілля, що видобувається виключно на окупованій території, а також залежність українських можновладців та підприємців від бажання легкої наживи створили ситуацію, в якій комерційні відносини української сторони з незаконними збройними формуваннями є сумною реальністю. Цілком логічно постає питання, наскільки існування окупаційних режимів залежить від коштів, отриманих у результаті постачання вугілля на підконтрольну Україні територію та наскільки припинення цих поставок змусить ватажків невизнаних республік стати більш зговірливими у переговорах щодо відновлення миру на Донбасі.

Жодних точних підрахунків, що дозволяють оцінити обсяг вугілля, закупленого у воєнізованих угруповань сепаратистів, та розміри перерахованих їм коштів, сьогодні не існує. Обидві сторони конфлікту не зацікавлені в тому, щоб така інформація стала надбанням громадськості. Адже багатьом громадянам України, зокрема військовим, які сидять в окопах і щодня ризикують життям, складно зрозуміти такі взаємини.

У жовтні 2015 року заступник міністра енергетики та вугільної промисловості України Олександр Светелік заявив, що в рамках підготовки до опалювального сезону уряд України щодня закуповує на непідконтрольних територіях близько 40 тис. тонн антрацитового вугілля на суму понад 40 млн грн²⁰. Однак ці дані не враховували закупівель вугілля приватними компаніями та підприємцями, гроші яких також фактично перераховувалися незаконним збройним формуванням. Адже реальними власниками різноманітних ТОВ, які працюють на території сепаратистів, найчастіше є польові командири самопроголошених республік або близькі до них бізнесмени, які платять злочинцям данину за можливість торгувати.

Можна стверджувати, що в цілому за час конфлікту з України в ОРДЛО пішли мільярди гривень, які дозволили самопроголошеним республікам підтримувати економіку і не допустити голодних бунтів на тимчасово окупованій території. Сьогодні у нас немає можливості простежити рух цих коштів у структурах незаконних збройних формувань, однак елементарна логіка підказує, що без цих ресурсів справи керівників самопроголошених республік Олександра Захарченка та Ігоря Плотницького були б кепськими.

Російська Федерація не тільки не підсилює фінансову допомогу своїм сателітам, але навпаки – урізає її. 17 листопада під час своєї інтернет-конференції з жителями

²⁰ Україна закуповує на окупованих територіях 40 тисяч тонн вугілля в день // Лівий берег. – 16.10.2015. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/economics/2015/10/16/318625_ukraina_zakupovuie_okupovanih.html.

Донецька таку інформацію озвучив польовий командир т. зв. «ДНР» Олександр Ходаковський: «Основне і головне завдання, яка стоїть перед нашим урядом – це наповнення бюджету. Є певні труднощі в плані надання допомоги з боку Росії. Відповідно, ви бачите, що є затримки з виплати зарплат бюджетним організаціям. Це свідчить про те, що бюджет наповнюється не повною мірою, і зараз робляться спроби з цією проблемою розібратися», – заявив він²¹.

²¹ Відеозапис конференції доступний за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=Kj9tWluNYNw>.

ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ ОЧИМА ГІРНИКІВ ДОВЖАНСЬКА

Довжанський район Луганської області (до 2016 року – Свердловський) утворено 1938 року. Район має спільний кордон з Ростовською областю РФ. Нині він перебуває під повним контролем незаконних військових формувань т. зв. «ЛНР».

До початку військових дій на території Довжанського району проживало близько 12 тис. осіб, а у самому районному центрі, Довжанську (раніше Свердловськ), – близько 100 тис. осіб. Нині встановити реальну чисельність населення неможливо.

До початку бойових дій на сході України в 2014 році на території Довжанського району та райцентру працювало шість вугільних шахт, які видобували кам'яне вугілля марки «А»²² та три вуглезбагачувальні фабрики, які переробляли рядове вугілля. Також діяли ВАТ «Свердловський машинобудівний завод» та завод алюмінієвих сплавів СП «Інтерсплав».

У 2012 році п'ять з шести вугільних шахт («Довжанська капітальна», «шахта імені Я. М. Свердлова», «Червоний партизан», «Центроспілка», «Харківська») та всі вуглезбагачувальні фабрики (Центральна збагачувальна фабрика імені «Я. М. Свердлова», «Червоний партизан», «Центроспілка») перейшли під управління ТОВ «ДТЕК».

Саме тому, коли в Україні починалися події 2014 року, жителі шахтарських міст, у тому числі і Довжанського району, що потрапили у вбивче поле «російської весни», в своєму геополітичному виборі орієнтувалися на позицію Ріната Ахметова.

Отже, коли на ТОВ «ДТЕК» в травні 2014 року зняли державний прапори України, місто зітхнуло, хто з гіркотою, хто з радістю: «Рішення прийнято, ми в Росії», – раділи шахтарі.

На ТОВ ДТЕК «Свердловантрацит» працювало в мирний час 18 тис. гірників. В ополчення пішли приблизно 2,5–3 тис. осіб.

У 2014 році, під час захоплення влади у районі незаконними військовими формуваннями підприємства ТОВ «ДТЕК» продовжували працювати у штатному режимі. Але через те, що ці підприємства опинилися на тимчасово окупованій території, керівництво було змушене перереєструвати їх згідно з чинним законодавством України. Видобуте та перероблене вугілля відправлялося на склади.

²² Високоякісне вугілля антрацит.

Вугілля в пункті призначення – на складі теплової електростанції

«Бюджетникам частково давали зарплату. Іншим категоріям працівників виплачували кому по 40 %, кому по 50 %. А шахтарям, тоді як активні бойові дії йшли по всьому району та околицях, платити навіть не обіцяли. Хоча шахти весь цей час виконували і виконують норму і регулярно відвантажують першокласне вугілля. Яке, до слова, йде в Україну і зараз, і тоді», – скаржиться Максим, прохідник одного з вугільних підприємств.

З травня по серпень 2014 року вугільну шахту та збагачувальну фабрику «Червоний партизан» постійно обстрілювали з артилерійської зброї. Будівлі шахти і досі мають незначні пошкодження. Під час одного з обстрілів через вибух міни поблизу автобуса з робітниками шахти уламками було пошкоджено автобус, вбито та поранено гірників²³.

З липня по жовтень 2014 року через проведення бойових дій у районах проходження залізничних колій та відсутність порожніх вагонів шахти району не працювали на повну потужність. Приблизно половину робітників відправили у відпустки без збереження заробітної плати. Зарплату виплачували частково та з затримками до двох місяців.

За твердженням шахтарів, за період активного ведення бойових дій на вугільних підприємствах кількість робітників скоротилася майже вдвічі. Шах-

²³ Из-за обстрела автобуса в Луганской области остановлена работа четырех шахт// Сегодня. – 11.06.2014. – Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/regions/donetsk/iz-za-obstrelya-avtobusa-v-luganskoj-oblasti-ostanovlena-rabota-chetyreh-shaht--535980.html>.

ту «Червоний партизан» декілька разів переводили на суху консервацію, що призвело до значного скорочення робітників. Особи, які звільнилися або були звільнені на різних підставах, виїхали на підконтрольну Україні територію, до Росії та інших країн у пошуках роботи. Зараз набір нового персоналу не здійснюється.

З моменту підписання Мінських угод від 2015 року, видобуток кам'яного вугілля та його збагачування поступово почало налагоджуватися. Майже весь 2015 рік та частину 2016 року працівники вугільної промисловості Довжанського району та міста Довжанська працювали на підприємствах і шахтах за графіком «неповного робочого тижня» та отримували лише 2/3 заробітної плати. Про це свідчать всі опитані нами гірники. Про істотну зміну умов праці працівників попереджали з порушенням строків, які визначені у КЗпП або не попереджали взагалі.

З жовтня 2016 року усі п'ять шахт та три збагачувальні фабрики повернулися до роботи у штатному режимі. Усі працівники отримують заробітну плату в повному обсязі на банківські картки банку «ПУМБ». Але в зв'язку з тим, що Довжанський район та місто Довжанськ продовжують залишатися під контролем незаконних військових формувань, гірники не можуть повноцінно скористатися заробленими коштами. Усі виплати нараховуються у гривні, але оскільки на території т. зв. «ЛНР» валютою є російський рубль, тому робітники вимушені обмінювати валюту. Як правило, зробити це можна за не вигідним для місцевого населення курсом.

«Здебільшого шахтарі зараз, коли бойові дії притихли, життям в окупації задоволені. Пенсії у більшості пенсіонерів переоформлені. Зарплата в гривнях. Хоч і з затримкою, хоч частинами, але є. При вмілому поводженні з банківською картою (замовлення оплат в РФ), можна жити», – висловлює свій погляд на життя в районі один з керівників шахти в Довжанському районі.

У такій ситуації, коли власних коштів воєнізованим угрупованням сепаратистів не вистачає навіть на те, щоб платити зарплати бюджетникам, надходження з України стають для них критично важливими. Зупинка вугільного трафіку в цьому випадку майже напевно привела б не тільки до найсильнішого дефіциту коштів, а й до зупинки вугільних шахт, яким було б просто нікуди продавати свою продукцію.

Залишившись без дотацій з українського бюджету, захоплені незаконними збройними формуваннями державні шахти сьогодні ледь працюють, а зарплату шахтарям затримують на кілька місяців. Вугільні об'єднання «Артемвугілля» та «Орджонікідзевугілля» у Горлівці та Єнакієвому повністю зупинені. Шахти в цих містах закриті, шахтарі залишилися без робочих місць, обладнання підприємств розпилюють на металобрухт. В якості металобрухту відправляються на територію Росії металеві конструкції шахти «Марія-Глибока» (м. Первомайськ, Луганська обл.)²⁴.

Об'єднання «Макіїввугілля» також відчуває значну нестачу коштів і затримує зарплати, хоча шахти в Макіївці здебільшого ще працюють.

²⁴ Никоноров О. Підсумки тижня в «ЛНР»: Смерть «екс-міністра» та замах на «праву руку» Плотницького // Діло Донбас. – 09.01.2017. – Режим доступу : <http://dn.depo.ua/ukr/lugansk/pidsumki-perednovorichnogo-tizhnya-v-lnr-smert-eks-ministra--09012017220000>.

Соломинка, яка нині допомагає вугільній галузі невизнаних республік триматися на плаву – це потік українських гривень через лінію розмежування. Тільки він сьогодні дозволяє сепаратистам уникнути гуманітарної катастрофи на своїй території і, як наслідок, розвалу тилу. Наприклад, в Луганській області т. зв. «ЛНР» обкладає вугледобувні підприємства, що продають антрацит, податком у розмірі 47 %. Загалом ідеться про постачання антрациту на суму 1,584 млрд грн (за договором №111/20 ціна однієї тонни становить 1320 грн)²⁵.

Певна частина вугілля, за наявними даними, вивозиться з Донбасу на територію Росії, проте там на цей вид палива попит набагато менший, ніж в Україні. Адже у Росії є своє, дешеве вугілля Кузбасу, а також газ, який країна експортує за кордон. Купувати в цій ситуації українське вугілля просто з альтруїстичних міркувань ніхто не буде. Тому О. Захарченко та І. Плотницький, як і раніше, дуже залежать від України і не можуть обійтися без торгових відносин з Києвом.

Попит на вугілля з ОРДЛО стимулює розвиток індустрії незаконного видобутку вугілля, а відповідно збільшується кількість осіб, які, попри тяжку працю, позбавлені будь-яких трудових прав. А якщо дивитись глобальніше, то що довше окупаційний режим залишатиметься на плаву (в т. ч. завдяки коштам, що надходять з підконтрольної Україні території), то довше на території ОРДЛО відбуватимуться катування, незаконні затримання та інші серйозні порушення прав людини.

²⁵ Никоноров О. Підсумки тижня в «ЛНР»: Смерть «екс-міністра» та замах на «праву руку» Плотницького // Діло Донбас. – 09.01.2017. – Режим доступу : <http://dn.depo.ua/ukr/lugansk/pidsumki-perednovorichnogo-tizhnya-v-lnr-smert-eks-ministra--09012017220000>.

2.4. ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Усі політичні події, що відбувалися на Донбасі за останні 25 років, можна розглядати через призму деградації старого радянського промислового комплексу, який формував і продовжує формувати ментальність жителів регіону. У якийсь момент цю деградацію можна було зупинити і повернути назад, якби у керівництва країни вистачило рішучості провести рішучі і непопулярні реформи у вугільному секторі та покласти край корупційним схемам. Однак такої рішучості не вистачило жодному з урядів. У результаті вугільна галузь, що перейшла на стадію вмирання, зумовила негативні наслідки не тільки для регіону, але й для всієї України.

Роками державний сектор, немов воронка, зтягував у себе мільярди із бюджету і служив розсадником корупції та тіньових схем. Зароблені на нелегальному вугіллі і нечесних тендерах кошти йшли на посилення впливу корумпованих політиків і підживлювали олігархічні клани, що в результаті вилилось у підміну економічних інститутів олігархічними. Це ускладнило можливості місцевого населення повноцінно брати участь в економічній діяльності та позбавило мешканців регіону колишнього впливу на важливі суспільні процеси в державі. Визріле в депресивних шахтарських селищах хронічне невдоволення бідністю та низьким соціальним становищем вилилося у ненависть жителів Донбасу до держави, яка, на їхню думку, несла відповідальність за їх тяжке економічне становище.

18 листопада 2016 в марокканському місті Марракеш завершилася Всесвітня конференція ООН з питань зміни клімату. Під час заходу 48 країн світу заявили про повну відмову від використання вугілля до 2050 року. Вчасно змінитися та пристосуватися до умов навколишнього середовища – таким є закон виживання й неминуча умова будь-якого еволюційного процесу. Донбас пристосуватися до цих умов поки що, на жаль, не зміг. Грамотна реструктуризація вугільної галузі, під час якої треба ліквідувати не лише збиткові вугледобувні підприємства, але і прибуткові корупційні схеми, є першим кроком на шляху до виходу регіону з депресії.

© Vladimir Lapshin

РОЗДІЛ III. ВТРАЧЕНЕ ДОВКІЛЛЯ

3.1. ВСТУП. ВИТОКИ ЗАНЕПАДУ

Вуглевидобувні регіони по всьому світі є одними з найбільш деградованих та промислово забруднених територій. Причиною цього є сама фізико-хімічна природа вугілля, яке містить багато небезпечних для довкілля та здоров'я людини речовин. Вугілля є найбруднішим видом викопного палива. Окрім головної паливної складової – вуглецю, ця корисна копалина містить сполуки сірки і різноманітні метали, в тому числі високотоксичні (ртуть, кадмій, талій та ін.) та радіоактивні ізотопи. Під час видобутку, збагачення та спалення вугілля ці речовини вивільняються в довкілля та забруднюють повітря, воду і ґрунт.

За 200 років вуглевидобутку на Донбасі діяло близько тисячі шахт. У результаті їхньої роботи на поверхні опинилися 11 млрд тонн супутніх порід, а в надрах зазнали руйнації гірські масиви з осіданням поверхні на 2–5 м. на площах в тисячі квадратних кілометрів. На деяких шахтах гірничі роботи досягли глибин до 1500 м. Більшість шахт мають між собою гідравлічні та аеродинамічні зв'язки.

Окрім складних гірничо-геологічних умов на Донбасі, утворення гірничих відходів у величезних масштабах було викликане методами та технічними засобами видобутку. Через нераціональні технічні та організаційні аспекти відходи мали високий залишковий вміст вугілля та хімічно активних мінералів, наприклад піриту та залізної руди. У результаті на земній поверхні опинилися мільйони тонн активних речовин, які не були включені у виробничий процес і почали взаємодіяти з навколишнім середовищем.

Технічним аспектом було те, що гірниче обладнання, передусім гірничі комбайни, мало обмежену номенклатуру та застосовувалося не в оптимальний спосіб, часто не відповідаючи товщині вугільних пластів. Це призводило до підвищеного виробітку порожньої породи і загального зниження ефективності роботи шахт. Організаційним аспектом є те, що не було налагоджено комплексну переробку гірської маси та повторне використання породи для закладення порожніх виробіток.

Екологічні проблеми накопичувалися протягом двох століть, але набули загрозливих масштабів в останні десятиліття існування Радянського Союзу, особливо після проходження піку видобутку (1976 рік, див. рис. 1.1). За часів застою, разом з екстенсивним збільшенням обсягів видобутку, радянське партійне та промислове керівництво систематично нехтувало питаннями підвищення ефективності, безпеки та зменшення шкідливого екологічного впливу від роботи шахт, що призвело до осо-

бливого загострення типових негативних наслідків гірничо-добувної діяльності. Під час неорганізованої реструктуризації та приватизації вугільної галузі в 1990–2000 роках ці наслідки лише загострилися.

Вже майже півстоліття з часу прийняття у 1972 році Стокгольмської декларації²⁶ питання чистого та безпечного довкілля розглядається міжнародною спільнотою як невід’ємний елемент прав людини, оскільки реалізація цих прав, включаючи право на життя, безпосередньо залежить від стану довкілля. Нині понад 90 держав світу (включаючи Україну) закріпили право на безпечне довкілля у своїх конституціях²⁷. Чисте та безпечне для дихання повітря, захист від токсичних впливів, у тому числі і через право голосу в процесі прийняття рішень, які впливають на стан довкілля, мають вирішальне значення не тільки для екологічного благополуччя, але й для стійкого інклюзивного розвитку. Систематичне порушення прав людини у вуглевидобувній галузі не дає розірвати замкнуте коло бідності, вразливості і нестійкості, в якому опинилися мільйони людей в усьому світі.

Сучасна історія Донбасу є одним із прикладів того, до яких проблем може призвести нехтування питаннями захисту довкілля та незбалансований, ресурсо-інтенсивний підхід до економічної розбудови територій.

²⁶ Стокгольмська Декларація (щодо питань навколишнього середовища), прийнята на Конференції ООН 16.06.1972.

²⁷ Boyd R. D. The Constitutional Right to a Healthy Environment. – 2012. – URL : <http://www.environmentmagazine.org/Archives/Back%20Issues/2012/July-August%202012/constitutional-rights-full.html>.

3.2. ЗАГАЛЬНИЙ ВПЛИВ ГІРНИЧИХ РОБІТ НА ДОВКІЛЛЯ

Переорані надра

Над очисними виробітками шахтних полів та зонами їх впливу, які в проекції на поверхню мають площу близько 12 тис. км², обрушився значний об'єм гірських порід із порушенням суцільності. До цього призвів панівний спосіб видобутку – лінійний виробіток пластів без закладання вивільненого простору (забутовування) породою з подальшим повним обрушенням покрівлі. За оцінками галузевих фахівців, процес просідання охоплює щороку 1 тис. км². У деяких районах зафіксоване локальне просідання до п'яти метрів. Гірський масив на всій території вуглепромислового Донбасу тією чи іншою мірою порушений²⁸.

²⁸ Екологічна безпека вугільних родовищ України / за ред. Рудька Г. І., Бондаря О. І. – Київ-Чернівці : Букрек, 2016. – С. 165.

Спустошення землі

Такий спосіб є надзвичайно руйнівним для геологічного середовища (див. рис. 3.2), але саме він був панівним на Донбасі. У результаті виник цілий комплекс негативних наслідків:

- утворення тріщин, збільшення проникності породних масивів, формування шляхів швидкої міграції поверхневого забруднення у гірничі виробітки та підземні води;
- просідання та зрушення гірських порід;
- збільшення інтенсивності обміну підземними та поверхневими водами;
- формування нових шляхів міграції вибухонебезпечних газів на поверхню (метану вугільних пластів, продуктів окислення піриту).

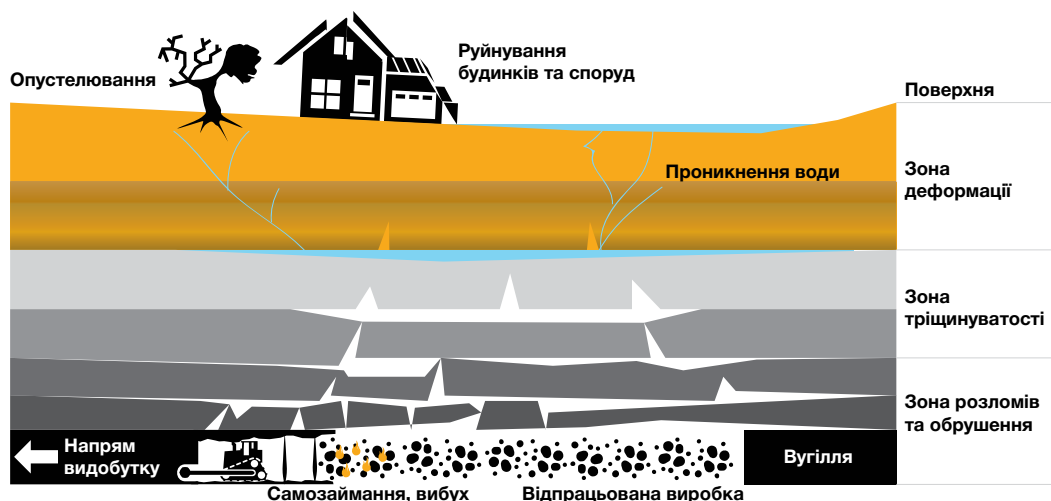

Рис. 3.2. Наслідки лінійного виробітку пластів без забутовування породою. Джерело: MDPI

Водоносні горизонти та шари пісковиків, розташованих в обвалений товщі гірського масиву, стали джерелами водоприливу у гірничі виробки діючих шахт, зумовлюючи необхідність потужного шахтного водовідливу. Через це гірські породи навколо шахт штучно осушено на деяку глибину від поверхні.

«Шахта Артема закрита вже років 12, і водовідлив там досі працює. Якщо ми зараз припиняємо з неї відкачувати [воду], то вона автоматично затоплює виробки інших шахт. На шахті Дзержинського десь прилив близько восьми кубів на хвилину. 8–12 м³ води прибуває на одну шахту на хвилину. Вся ця вода відкачується насосами. Потім вона нібито скидається у відстійник, а насправді тече струмками незрозуміло куди. Швидше за все, вода потрапляє в Кривий Торець, який впадає в Казений Торець, а звідти – в Сіверський Донець».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

Побічним наслідком порушення цілісності та осушення порід є їх підвищена сейсмічність (локальні прояви зсувів та обвалів) та здатність підсилювати дію природних землетрусів. Порушення суцільності порід також призвело до пришвидшення мігра-

ції газів з глибинних надр, зокрема значних викидів метану, який підсилює парниковий ефект (див. «Викиди метану» у пункті 3.5). На території регіону неодноразово фіксувалися також випадки накопичення шахтного метану та радону (радіоактивний газ) у житлових спорудах.

Порушення водного режиму територій

У результаті просідання та порушення суцільності порід виникло інтенсивне дренування (просочування) та виснаження верхніх водоносних горизонтів, суттєво змінився загальний водний баланс регіону. Утворилися нові гідрогеологічні умови з порушеними умовами живлення, транзиту та розвантаження потоків підземних вод. Обрушення гірського масиву у долинах річок призвело до їх дренування та надходження річкової води до шахт через старі виробітки верхніх горизонтів. На вражених територіях також збільшилася проникність водоносних горизонтів до живлення атмосферними опадами, які змивають в них поверхневе забруднення.

Через техногенний вплив видобутку вугілля водний цикл на території регіону зазнав радикальних змін. Швидкість та обсяги фільтрації води крізь гірські породи суттєво збільшилися, а разом з тим і вимивання з них солей та інших розчинних хімічних сполук, що містяться в гірських породах. З відкачуваними шахтними водами, які мають середню мінералізацію 3,6 г/л, відбувається винос солей на рівні 2,7 млн тонн на рік²⁹. Через це відбувається збільшення мінералізації поверхневих та ґрунтових вод, велика частина яких вже є непридатними до пиття.

²⁹ Екологічна безпека вугільних родовищ України / за ред. Рудька Г. І., Бондаря О. І. – Київ-Чернівці : Букрек, 2016. – С. 36.

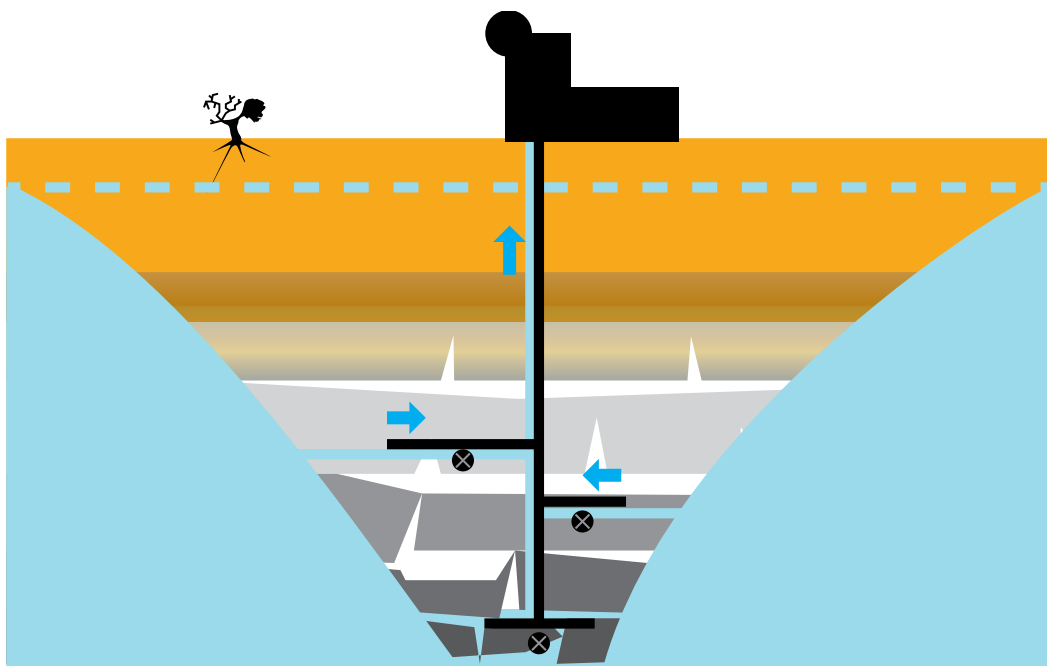

Рис. 3.3. Депресійна лійка – локальне пониження рівнів підземних вод навколо шахти. Пунктиром позначено природний рівень ґрунтових вод.

Під час проведення підземних гірничих робіт з обрушенням відпрацьованих виробіток та з наростаючою потужністю водовідливу над шахтами утворилися т. зв. депресійні лійки (див. рис. 3.3), які додатково порушили природний режим водоносних пластів. Через депресійні лійки загальний рівень підземних вод знизився, а з ним і рівень питної води в колодязях та свердловинах. Загалом вуглевидобуток призвів до катастрофічної деградації водних ресурсів регіону, зниження рівнів ґрунтових вод, підвищення їх мінералізації та забруднення.

Виснаження та забруднення локальних джерел водопостачання на Донбасі призвело до необхідності побудови протяжних трубопроводів з віддалених водозаборів та каналу-акведуку Сіверський Донець – Донбас для забезпечення потреб гірничо-міських агломерацій. У цілій низці міст та селищ через брак води постачання було забезпечене лише кілька годин на добу. Були випадки, коли через аварії на водному господарстві селища залишалися без централізованого постачання місяцями, а питну воду доводилося завозити автоцистернами.

З початком бойових дій надмірно централізована інфраструктура водопостачання, яка і до того не могла впоратися з навантаженням і не забезпечувала потреби населення на належному рівні, виявилася ненадійною та вкрай вразливою. За оцінками ЮНІСЕФ, у постраждалих від конфлікту районах Донецької та Луганської областей близько 1,3 млн осіб мають обмежений доступ до безпечної питної води³⁰. Дуже

³⁰ ООН підкреслила обмежений доступ до води для 1,3 млн жителів Донбасу // Дзеркало тижня. – 15.07. 2015. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/oon-pidkreslila-nayavnist-obmezhenogo-dostupu-do-vodi-dlya-1-3-mln-zhiveliv-donbasu-178841_.html.

скрутна ситуація наразі в Торецьку (колишня назва – Дзержинськ), яке протягом останніх двох років неодноразово залишалося без централізованого водопостачання через випадки пошкодження водоводу Горлівка – Торецьк.

Токсичний пейзаж з териконами

Особливостями гірничо-геологічних умов Донбасу є мала потужність (товщина) вугільних пластів (від 0,5 до 2 м) та залягання пластів з великим кутом падіння (нахилом). У загальному масштабі також присутні складчастість та велика кількість розламів. Все це ускладнювало видобуток та призводило до збільшення обсягів побічної породи.

Одним із найбільш шкідливих наслідків для довкілля стало масове утворення териконів з відходів вуглевидобутку, які докорінно змінили довкілля та порушили природні умови регіону. Щорічно з поверхні одного терикону видувається близько 400 тонн породного пилу, який містить велику кількість токсичних сполук, та вимивається 8 тонн солей³¹. Всього в результаті роботи шахт та збагачувальних фабрик на території Донбасу заскладовано до 4 млрд тонн породи у відвалах, у тому числі тих, що горять.

Гірські породи териконів містять активні мінерали (наприклад, пірит), які, потрапивши в інші умови, ніж у надрах, починають перетворюватися під дією атмосферного

³¹ Яковлев Е. А. Влияние промышленных отходов на формирование экологического риска загрязнения геологической среды Донбаса в связи с массовым закрытием угольных шахт / Яковлев Е. А., Сляднев В. А. // Сотрудничество для решения проблемы отходов: Матер. IV Междунар. конф. (31 января – 1 февраля 2007 г.). – Х., 2007. – С. 28–29.

Нерекультивовані конусоподібні терикони,
м. Торецьк, Донецька область

повітря, води та мікроорганізмів. За певних умов пухка гранульована порода териконів із вмістом вугілля та активних мінералів починає інтенсивно окислюватись аж до самозаймання. Одним із механізмів, що запускає цей процес, є біохімічне розкладання піриту тіоновими бактеріями, в результаті якого виділяється тепло та утворюється сірчистий ангідрид. У випадку досягнення критичної температури внаслідок розігріву тіоновими бактеріями та/або окислення вугілля терикон самозаймається.

«У нас поруч з армійським блокпостом димить старий терикон. Він вигорає всередині. Гази, які виділяються, поступово розігрівають його. Дим – не дим, але пара точно йде. Пригадую, в дитинстві ми лазили на терикон шахти Північної. Там щось на зразок гейзера було. Взимку температура -20, на териконі +18».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

Найбільш небезпечними є високі конусоподібні терикони, в яких процеси горіння відбуваються особливо інтенсивно. При горінні терикону в його товщі утворюються зони скупчення сірчаної кислоти, в яких вона кипить при температурі 336,6 °С. Якщо на зону скупчення сірчаної кислоти, наприклад після дощу, сповзає волога порода, відбувається вибух з викидом породної маси. Це т. зв. «вулкани Донбасу».

Вибух з найбільшою кількістю жертв стався 1966 року в селищі Нахалівка Донецької області. На початку травня, коли в регіоні пройшли сильні зливові дощі, вибухнув терикон шахти імені Димитрова³². Інтенсивні опади спровокували зсув на териконі, відтак відкрилося жерло вулкану, різка зміна температур і попадання води призвело до вибуху. Тоді розпечена порода поховала під собою близько 60 людей в їх приватних будинках. Під гарячою породою відкопували житло і людей. Вони згоріли заживо. Усі документи, пов'язані з трагедією, тривалий час були засекречені. Скільки точно загинуло людей, досі невідомо. Їхні особи встановлювали, опитуючи знайомих.

Навіть без надзвичайних ситуацій, терикони є масштабними джерелами забруднення. Вони безпосередньо та суттєво шкодять здоров'ю населення, оскільки велика їх кількість розташована в межах населених пунктів. Особливу небезпеку представляють терикони, що горять. Токсичні викиди з териконів поширюються на великі площі, довкола кожного терикону ґрунт небезпечно забруднений на відстані 1,5–2 км. Найбільш забрудненими є заболочені ділянки долин річок.

Загалом, у результаті діяльності шахт та вуглезбагачувальних фабрик на території Луганської та Донецької областей утворилося 1185 териконів і породних відвалів та близько 170 шламових відстійників і мулонакопичувачів, вміст яких продовжує забруднювати водні басейни та атмосферне повітря. Більше третини всіх териконів горять: 211 в Донецькій області та 186 у Луганській³³. Горіння териконів без вживання гірничо-технічних засобів для їх гасіння може тривати десятки років. Річні викиди в атмосферу токсичних продуктів горіння териконів оцінюються в 500 тис. тонн. Вивітрювання токсичного пилу також складає сотні тисяч тонн на рік.

³² Взрив террикона в Димитрове в 1966 году // Медиа-портал Террикон. – 21.11.2010. – Режим доступу : http://terrikon.donbass.name/ter_s/318-vzryv-terrikona-v-dimitrove-v-1966-godu.%20html.

³³ Екологічна безпека вугільних родовищ України / за ред. Рудька Г. І., Бондаря О. І. – Київ-Чернівці : Букрек, 2016. – С. 193.

Більшість териконів, що горять, розташована в приватному секторі міст та селищ на відстані 50–150 м. від житлових будівель, при тому, що чинні Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів (ДСП 173-96) вимагають, щоб ця відстань була не менше 300 м. У деяких містах зони поширення продуктів горіння, вивітрювання і вимивання окремих відвалів змикаються між собою.

«Чому верхівки відпрацьованих териконів розгортають бульдозерами? Без цього терикон може вибухнути. Але у нас цього давно вже не роблять – немає грошей на це. Більше того, за нормативами навколо терикону повинні діяти санітарно-захисні зони, у нас всюди вони порушені. Люди живуть просто біля териконів».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

3.3. НАСЛІДКИ ПРОВАЛЕНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ

Затоплення шахт

Масове закриття шахт у 1990-ті роки без проведення належних інженерних робіт призвело до змін геологічного середовища та гідрогеологічних умов. Затоплені шахти стали причиною підтоплення великих територій, в тому числі і забудованих, засолення і забруднення підземних і поверхневих вод, вимокання садових та лісових насаджень, просідання ґрунтів.

Площа підтоплених земель у Донецьку складає 5180 га (31 % площі міста), у межах Макіївки – 1690 га (42 % площі міста). Ще більш підтоплені міста Кадіївка (кол. Стаханов), Первомайськ, Брянка, Теплогірськ. Загалом, до зони підтоплення по-

Підтоплена територія закритої шахти, м. Горлівка, Донецька область

трапили десятки міст та шахтарських селищ. За різними оцінками, загальна площа підтоплених і заболочених ділянок складає 70–100 км² ³⁴.

З усіх закритих шахт на території Донбасу (за різними даними, від 600 до 700) більшість затоплена. З них близько 200 мають гідравлічні зв'язки з діючими шахтами, значно збільшуючи прилив води у поточні виробітки. Зараз ситуація ускладнюється тим, що ватажки самопроголошених республік роботи з відкачки води з закритих шахт переважно не проводять ³⁵.

Під час затоплення шахт через підняття з глибин високомінералізованих напірних вод забруднилися та засолонилися раніше здреновані та осушені гірничими роботами верхні водоносні горизонти, на яких базувалося місцеве водопостачання.

Внаслідок цього великі території стали непридатними до господарської діяльності через заболочення та засолонення ґрунтів. Підтоплені лісові та садові насадження загинули (вимокання). В межах населених пунктів відбулося пошкодження будівель, доріг та іншої інфраструктури. Підтоплення високомінералізованими шахтними водами призвело до швидкої корозії підземних інженерних мереж, опорних метало-конструкцій та поступового руйнування залізобетонних фундаментів.

³⁴ Кризис и самоорганизация: Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения : монография / Кононов И. Ф., Кононова Н. Б., Денщик В. А. – Луганск : Альма-матер, 2001. – 144 с.

³⁵ Ирина Герашенко, первый вице-спикер ВР, член ТКГ в Минске: Боевики обещали сжечь мой дом, это красноречивая оценка моей работы // Укрінформ. – 30.12.2016. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ru/rubric-politics/2149035-irina-gerashenko-pervyj-vicespiker-vr-clen-tkg-v-minske.html>.

Період масового закриття шахт (кінець 1990-х – початок 2000-х) супроводжувався цілою низкою локальних екологічних та гуманітарних катастроф у шахтарських селищах. Особливо важкі наслідки були в Алмазнянському гірничо-промисловому районі (м. Кадіївка та прилеглі селища) та Сорокинському гірничопромисловому районі (м. Сорокине (кол. Краснодар), м. Суходільськ, смт Первомайське) та м. Брянка Луганської області. У цих районах, окрім забруднення локальних джерел, через підтоплення шахтними водами та просідання денної поверхні було пошкоджено трубопроводи з віддалених чистих водозаборів.

У Суходільську у 2003 році через підтоплення каналізації шахтними водами та пришвидшену корозію труб водогону відбулося біологічне зараження питної води, в результаті чого в місті виникла епідемія вірусного гепатиту А³⁶.

Поширення копанок

Після закриття шахт та виникнення масового безробіття поширився нелегальний видобуток вугілля з пластів, що близько підходять до поверхні – з початку в кустарних копанках, а потім і в промислових кар'єрах. З 2000-х років ця діяльність набула організованого характеру, коли нелегальний видобуток було взято під контроль організованою злочинністю та місцевою владою.

³⁶ Вспышка вирусного гепатита А в Суходольске – это проблема, во многом возникающая из-за закрытия шахт // Офіційний сайт Луганської облради. – Режим доступу : <http://oblrada.lg.ua/node/220>.

Дерева, знищені внаслідок підтоплення шахтними водами

Організований поверхневий видобуток вугілля в Донецькій області, 2013 рік

У 2013 році обсяги нелегального вуглевидобутку вугілля вже сягали мільйонів тонн та, за деякими оцінками, становили до 10 % загального вуглевидобутку країни³⁷. Загальна кількість копанок та кар'єрів, за оцінками НПГУ, тоді складала близько 2,5 тис. Практично всі вони залишилися на окупованих територіях. Найбільші скупчення місць поверхневого видобутку розташовані в межах агломерації Шахтарськ–Торез–Сніжне. Наразі контроль над поверхневим видобутком здійснюють збройні угруповання т. зв. «ЛДНР».

На відміну від офіційних шахт, які значно скоротили видобуток у результаті окупації та бойових дій, варварський поверхневий видобуток зберіг свої промислові масштаби, досягнуті за Януковича, і нині він займає відчутну частину вуглевидобутку самопроголошених республік³⁸.

Поверхневий видобуток спричиняє додаткове забруднення довкілля важкими металами, в тому числі на культивованих землях сільськогосподарського призначення. Іншим наслідком є забруднення ґрунтових вод, збільшення їх проникнення у гірські породи та подальше порушення гідрогеологічних умов.

Подекуди видобуток ведеться з пластів, які залягають на невеликій глибині безпосередньо під житловою забудовою та об'єктами інфраструктури, що викликає їх пошкодження та руйнування внаслідок просідання поверхні.

³⁷ Такі оцінки опубліковані BBC у квітні 2013 року: «Нелегальні шахти як загроза для української економіки». – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/04/130409_illegal_mines_ag.

³⁸ На території «ДНР» і «ЛНР» видобуток вугілля на «копанках» йде на повну потужність – Волинець // 112.UA – Режим доступу : <http://ua.112.ua/ekonomika/na-teritoriyi-dnr-i-lnr-vidobutok-vugillya-na-kopankah-yde-na-povnu-potuzhnist-volinec-126954.html>.

Через великі обсяги транспортування вугілля з копанок автотранспортом та примітивні методи сортування, збагачення та перевантаження на відкритих майданчиках (т. зв. пересіви) виникли численні додаткові джерела пилового забруднення атмосфери.

3.4. СТАН ҐРУНТОВИХ ТА ПОВЕРХНЕВИХ ВОД

Вплив вугільної промисловості на поверхневі води

На вугільну промисловість припадає понад 50 % усіх стоків у регіоні³⁹. Шахтні води різного хімічного складу та агресивності у великих обсягах надходять у поверхневі водотоки та водойми Донбасу, що призводить до їх забруднення та підвищення мінералізації.

Водовідлив із шахт Донбасу оцінюється в 900 млн м³ на рік, або близько 15 % річного стоку річки Сіверський Донець. Велику частину шахтних вод скидають у його басейн. Також серйозно страждають річки басейну Азовського моря.

Дослідження стану ставків-накопичувачів шахтних вод Донбасу показало, що ці гідротехнічні споруди не виконують своїх бар'єрних та фільтраційних функцій. Накопичена в них вода скидається в річкову систему без належного очищення. Оскільки їх днища не ізольовані, витоки з них забруднюють та засолюють водоносні горизонти.

Через високий вміст суспендованих речовин (до 0,1 г/л), підвищену мінералізацію (до 7 г/л) шахтних вод, у водойми та річки скидається щорічно понад 3 млн тонн солей та інших речовин. У багатьох поверхневих водних джерелах Донецької області мінералізація зросла до 2,2–2,6 г/л та відбулося забруднення важкими металами⁴⁰.

Вода більшості малих річок (Кальміус, Міус, Бахмут, Солона, Самара) вже є непридатною для потреб сільського господарства і побутових цілей через значне підвищення рівня мінералізації та забруднення органічними речовинами. Близько 60–70 % проб води з малих річок, відібраних на аналіз у період до 2014 року, показали їх непридатність для господарсько-питного водопостачання. Наразі водотік річки Кальміус, витоки якої розташовані в межах Донецької гірничо-міської агломерації, практично формується зі скидів шахтних вод Донецька. Більшість міських очисних споруд також перебувають у незадовільному стані, деякі суттєво пошкоджені.

Головним джерелом водопостачання Донбасу є ріка Сіверський Донець. Альтернативних джерел водопостачання практично немає. Канал Сіверський Донець–Донбас є головною артерією водопостачання Донецька та великої частини області. Окрім нього є лише мережа резервних водосховищ, які вразливі до техногенного забруднення (змив агрохімікатів з полів, міграція забрудників з промислових зон), а їх запаси обмежені.

³⁹ Екологічна безпека вугільних родовищ України / за ред. Рудька Г. І., Бондаря О. І. – Київ-Чернівці : Букрек, 2016. – С. 180.

⁴⁰ Екологічна безпека вугільних родовищ України / за ред. Рудька Г. І., Бондаря О. І. – Київ-Чернівці : Букрек, 2016. – С. 190–191.

Масштабними джерелами забруднення поверхневих та підземних вод також є терикони через поверхневе вимивання та об'ємну фільтрацію атмосферних опадів. Дощ та талі води вимивають токсичні сполуки з породних відвалів, які далі поширюються по водотоках.

«У нас недалеко в Костянтинівському районі є кілька озер. Шахтні води стікають туди. На шахті «Торецька» можна простежити – просто за териконом тече метри чотири шириною річка, стікає вниз до озер».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

Вплив на підземні води

Унаслідок інтенсивного дренажу породних масивів гірничими виробками навколо кожного гірничо-промислового району сформувалися депресійні лійки загальною площею у тисячі квадратних кілометрів і завглибшки 40–50 м, в результаті чого на значних територіях осушилися сотні джерел, криниць та свердловин.

В цілому на територіях гірничо-видобувних районів Донбасу відбулися суттєві та переважно незворотні зміни рівнів та хімічного складу підземних вод⁴¹. Це обумовлено порушенням гідрогеологічної рівноваги через вилучення великих об'ємів вугілля та супутніх порід, руйнування слабопроникних водотривів, безпосереднє техногенне забруднення підземних вод та пришвидшену міграцію мінералізованих вод з глибоких горизонтів на поверхню.

Оскільки частина шахтних полів розташована безпосередньо під населеними пунктами з їх мережами каналізаційних та дощових стоків існує можливість дренажу цих стоків у затоплені горизонти шахт. Через порушення суцільності покрівельних порід над виробітками та пошкодження каналізаційних мереж через просідання поверхні можуть утворюватися канали безпосереднього надходження стоків у шахти. Пов'язаною з цим є проблема великомасштабного забруднення підземних вод нафтопродуктами, які просочуються з поверхні та розносяться шахтними водами.

⁴¹ Яковлев Е. А., Сляднев В. А., Юркова Н. А. Региональная оценка влияния природных и техногенных факторов на качество подземных вод // Уголь Украины. – 2003. – № 7. – С. 39–41.

3.5. СТАН АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА ҐРУНТІВ

Забруднення ґрунтів

Через відсутність рекультивації поширеним явищем стало займання териконів і, як результат, інтенсивним забрудненням атмосферного повітря токсичними сполуками та важкими металами (в т. ч. ртуттю в великих концентраціях)⁴². Пожежі на териконах та вивітрювання пилу призвели до поширення важких металів у довкіллі та зараження ґрунтів на великих територіях, які охоплюють практично весь регіон. Окрім териконів та відвалів, джерелами забруднення важкими металами виступають збагачувальні фабрики, хімічні, металургійні підприємства та підприємства із виробництва скла, а також місця складування їх відходів.

Згідно з дослідженнями, що проводилися Донецьким національним технічним університетом, у ґрунтах Донецька сформувалося єдине аномальне поле ртуті, де її концентрація перевищує 55 мкг/кг⁴³. Було встановлено, що в середньому за рік на один квадратний кілометр міської території Донецько-Макіївської агломерації випадало 83 г ртуті – в тисячі разів більше, ніж нормальні рівні вмісту ртуті в опадах. Сильно забрудненими також є території навколо Маріуполя, Краматорська, Дружківки та Дебальцевого (див. рис. 3.4).

Але найбільш забрудненими є ґрунти в межах Горлівської гірничо-міської агломерації (ГМА), де діяв Микитівський ртутний комбінат, та навколо Констянтинівки, де було за радянських часів було зосереджене виробництво скляних виробів та хімічні підприємства. В цих місцевостях трапляються ділянки, де вміст ртуті, свинцю та інших важких металів перевищує гранично допустимий у тисячі разів.

Забруднення повітря

У більшості міст регіону постійно спостерігалися значні середньорічні концентрації речовин-забрудників, які в кілька разів перевищували гранично допустимі норми. Даних про сучасний стан якості повітря на більшій частині Донбасу поки що немає, оскільки більшість постів спостереження припинили роботу.

⁴² On pollution of the biosphere in industrial areas: The example of the Donets coal Basin / B. S. Panov, A. M. Dudik, O. A. Shevchenko, E. S. Matlak // International Journal of Coal Geology 40 (2–3): 199–210, June 1999, pp. 190–210.

⁴³ Каралі М. Д. Вплив видобутку й переробки ртутноносного вугілля на навколишнє середовище Донецька / М. Д. Каралі, І. С. Брильова // Сучасні тенденції наукової парадигми географічної освіти України:

Збірник наукових статей IV Міжвузівської науково-практичної конференції 17 грудня 2008 року. – Донецьк, 2008.

Забруднення ґрунтів Донецької області

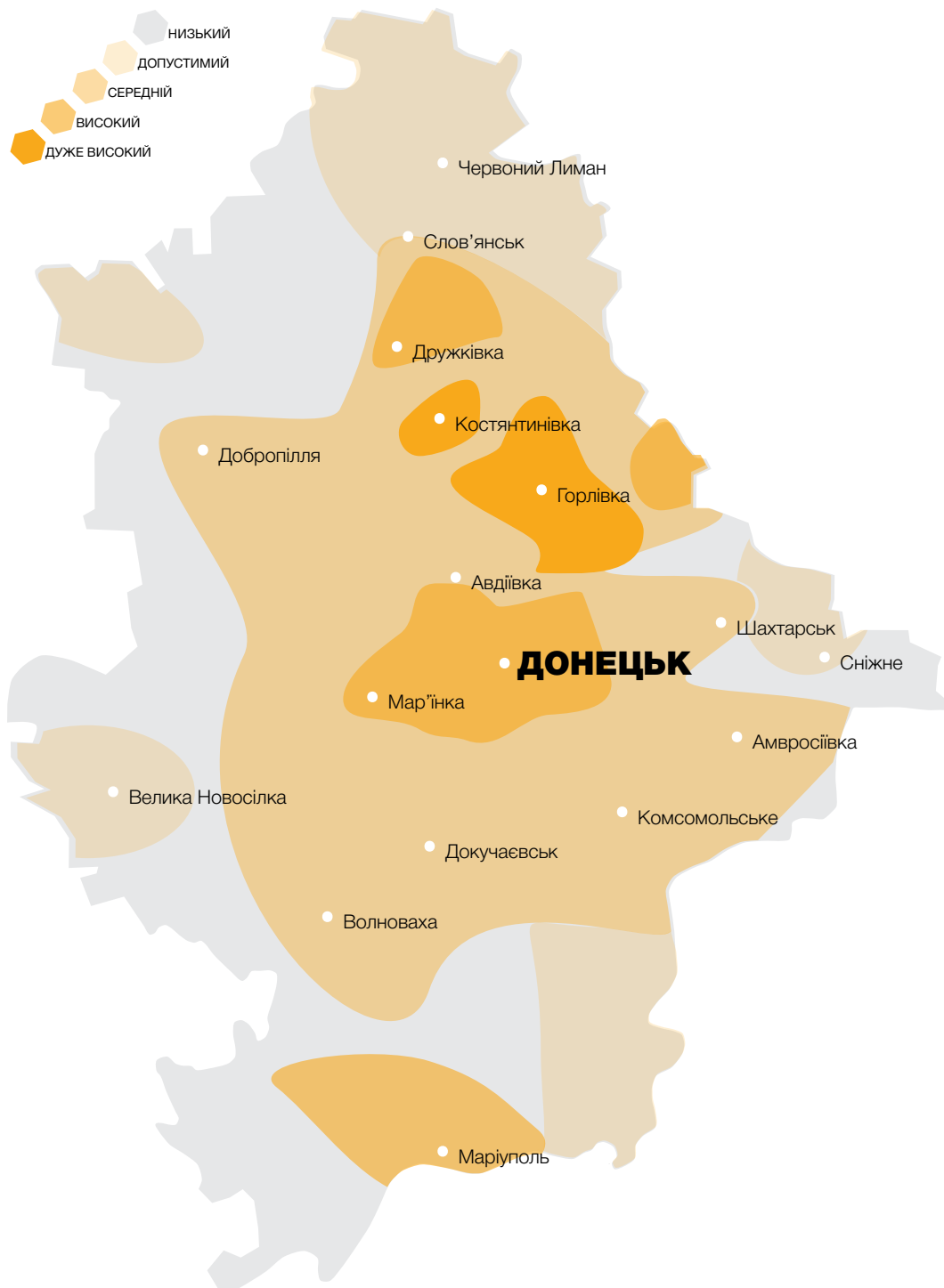

Рис. 3.4. Карта забруднення ґрунтів Донецької області. Джерело: Zoї Network

Вивітрювання вугільного пилу та пожежі на териконах, викиди від спалення вугілля на теплових електростанціях, металургійних та коксохімічних заводах Донбасу створювали надзвичайно високі рівні забруднення атмосферного повітря токсичними речовинами. Нині робота частини підприємств зупинена, але промислові викиди токсичних речовин залишаються високими. Контролю за викидами практично не існує, а через порушення технологічних режимів та аварії на підприємствах питомі викиди збільшуються.

Найбільше забруднюють повітря ті терикони, що горять. При окисленні та термічному розкладанні (піролізі) вугілля, що міститься у відвалах, утворюються високотоксичні леткі органічні сполуки (феноли, формальдегід). З таких териконів у великих об'ємах виділяється водяна пара з високим вмістом кислот. За нестачі кисню в осередках горіння до складу парогазових викидів також можуть входити інші небезпечні сполуки, включаючи продукти піролізу.

Широке застосування вугілля для спалювання в теплових котельнях і для пічного опалення приватних будинків також призводить до викидів двоокису сірки та зольного пилу з вмістом важких металів. В селищах, що розташовані в низинах та в долинах річок, у зимові місяці може утворюватися локальний смог із продуктів спалення побутового вугілля.

Різноманітні хімічні речовини, що викидаються у повітря при спаленні вугілля, здатні взаємодіяти з атмосферною вологою та між собою, утворюючи вторинний аерозоль з мікрочасток розміром до 12,5 мкм. Такі зважені у повітрі частки, які часто вміщу-

Смог над шахтарськими селищами

ють солі важких металів, можуть проникати глибоко в легені та становлять особливу небезпеку для здоров'я населення.

Викиди метану

Річні викиди метану з шахт Донецької та Луганської областей за консервативними оцінками на початку 2000-х років становили 5,5 млрд м³ на рік⁴⁴. З урахуванням короткотермінового парникового потенціалу метану, який, згідно з 5-м підсумковим звітом МГЗК ООН, у 86 разів вищий, ніж в двоокису вуглецю, це складає 33,8 млн тонн CO₂-екв на рік або близько 9 % національних викидів парникових газів (відносно до рівня 2013 року). Сучасні обсяги викидів метану з відкритих та закритих шахт фактично невідомі, але ймовірно більші, ніж вважалося⁴⁵. Нині повної та адекватної оцінки цього впливу на атмосферу не існує, а достовірність кадастрових даних щодо викидів парникових газів, що подаються Україною до секретаріату рамкової конвенції ООН зі змін клімату, викликає обґрунтовані сумніви⁴⁶. З огляду на це, необхідна детальна оцінка та вжиття заходів для зменшення викидів та утилізації шахтного метану.

⁴⁴ Доповідь «Основні проблеми розвитку вугільної галузі і регіону Донбасу», вересень 2002 року. – Режим доступу : http://c-e-d.info/img/pdf/UCSS_Long1_u_090403.pdf.

⁴⁵ «Проблеми вугільної промисловості України та викиди парникових газів від видобутку й споживання вугілля». – Режим доступу : <http://necu.org.ua/klimat-vugillya/>.

⁴⁶ У липні 2016 року Україну з технічних причин було визнано порушником умов Кіотського Протоколу.

3.6. ВПЛИВ БОЙОВИХ ДІЙ

Через бойові дії припинили роботу понад половина постів контролю якості атмосферного повітря Донецького та Луганського обласних гідрометеорологічних центрів, які опинилися на окупованій території та в зоні бойових дій. Не діють пости в Донецьку, Макіївці, Горлівці, Єнакієвому і Торецьку, Луганську і Алчевську. Не працюють також пости контролю якості поверхневих вод Сіверсько-Донецького басейнового управління водних ресурсів на тимчасово окупованих і на частині звільнених територій.

Визначення вмісту бензопірену в атмосферному повітрі на території України припинено в зв'язку з ліквідацією Донецької регіональної лабораторії атмосфери, яка єдина з гідрометеорологічних організацій України була оснащена для визначення цієї забруднювальної речовини. Фактично система екологічного моніторингу в регіоні зруйнована і не діє тоді, коли вона найбільш необхідна.

Тепер на території Донбасу через бойові дії та відсутність протипожежних заходів поширеним явищем є масштабні лісові та степові пожежі. Такі пожежі призводять до значних викидів сажі та токсичних органічних сполук (у т. ч. бензопірену), що утворюються при низькотемпературному горінні.

Окрім пожеж, нині наслідками бойових дій на Донбасі також є розсіювання хімічних речовин унаслідок розривів снарядів та мін. Терикони часто використовуються військовими як тактичні висоти, з яких і у які стріляють. Це призводить до інтенсивного поширення забруднення на прилеглі території.

Руйнування інфраструктури та інженерних мереж, поширення хімічного забруднення, пошкодження об'єктів каналізації водовідведення, припинення водовідливу та затоплення шахт нині становлять загрозу для населення всього регіону. Вкрай руйнівним також є безпосередній вплив бойових дій на природно-заповідні території та їх екосистеми.

Вже проявленим наслідком є водно-гуманітарна криза. Канал Сіверський Донець–Донбас, який є артерією питного водопостачання регіону, неодноразово зазнавав пошкоджень через бойові дії. Ось як місцеві жителі описують ситуацію з водопостачанням в Торецьку наприкінці 2014 року, коли під час артилерійських обстрілів магістральний водогін було пошкоджено, а ремонтні роботи було неможливо провести через подальші бойові дії:

«Коли снаряди влучають у трубопровід, усі сидять без води. Потім починають військові телефонувати один одному – припиняймо обстріл, щоб хоч якось заварити. Заварили. Вони згодні на це, тому що самі без води сидять. Вони – це сепаратисти Горлівки. Але в 2014 році не давали. Тоді місто було без води і опалення. Люди мерзли. Ми два місяці воду брали з калюжі, виходили з відрами і набирали».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

ТОРЕЦЬК – МІСТО ШАХТАРІВ

Як свідчить напис при в'їзді до центру міста, Торецьк (до 2016 року – Дзержинськ) є містом шахтарів. Ще три роки тому медіа писали про дзержинського шахтаря, який вдвічі побив рекорд Стаханова⁴⁷, але зараз місту аж ніяк не до шахтарських подвигів. Нині Торецьк – яскрава ілюстрація численних проблем шахтарського краю. У новинних стрічках місто найчастіше фігурує в контексті артилерійських та мінометних обстрілів, а також у зв'язку зі справою проти колишнього мера Торецька, Володимира Сlepцова, якому інкримінують посягання на територіальну цілісність України та участь у терористичній організації.

Попри те, що місто розташоване на лінії зіткнення, чисельність населення порівняно з довоєнним періодом значно не змінилась. За даними Торецької міської ради, населення міста зменшилось з 35296 осіб (2013 рік) до 33867 осіб (2016 рік), тобто лише на 4 %. Один із факторів, що утримує місцеве населення у небезпечному регіоні – наявність роботи на вугледобувних підприємствах. Станом на 01.11.2016 року, чисельність працівників, зайнятих у вугільній галузі м. Торецька, сумарно склала 3824 осіб (11 % всього населення).

Зараз у місті є сім шахт, чотири з яких досі працюють:

- Шахта ім. Артема (закрита у 2003 році);
- Шахта «Нова» (закрита у 2006 році);
- Шахта «Південна» (передана на ліквідацію у 2016 році);
- Шахта «Торецька»;
- Шахта ім. Дзержинського («Центральна»);
- Шахта «Північна» (в процесі підготовки до ліквідації);
- Шахта ім. Святої Матрони Московської (до 2012 – «Новодзержинська»).

Безпосередня близькість до зони бойових дій вносить корективи в роботу вугледобувних підприємств міста. Так, у результаті обстрілів у серпні 2015 року в Торецьку було знеструмлено шахти «Дзержинська», «Північна» і «Торецька», 216 гірників опинилися заблокованими під землею⁴⁸.

⁴⁷ Норму выполнил на 4391%: шахтер из Дзержинска добыл за смену три вагона угля и вдвое побил рекорд Стаханова // Деловая столица. – 22.08.2013. – Режим доступу : <http://www.dsnews.ua/politics/normu-vypolnil-na-4391-shahter-iz-dzerzhinska-dobyl-za-smenu-tri-vagona-uglja-i-vdvoe-pobil-rekord-stahanova>.

⁴⁸ В Дзержинске в результате обстрелов обесточены три шахты, идет эвакуация // Зеркало недели. – 08.08.2015. – Режим доступу : http://zn.ua/UKRAINE/v-dzerzhinske-v-rezultate-obstrelov-obestocheny-tri-shahty-idet-evakuaciya-184918_.html.

Розташування міста у т. зв. «сірій зоні» позначилось і на наповненні місцевого бюджету. Статтею 6 ЗУ «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» встановлено, що під час проведення АТО суб'єкти господарювання, які провадять діяльність на лінії зіткнення, звільняються від сплати за користування земельними ділянками державної та комунальної власності. За словами колишнього заступника мера Торецька Валентини Старущенко, внаслідок застосування вищезгаданої норми закону у 2016 році місто недоотримало 12 млн грн⁴⁹. Старущенко стверджує, податок з доходів фізичних осіб складає 87 % доходної частини міста і через заборгованість із виплати заробітної плати місто залишається і без цих доходів.

Невід'ємним елементом міського пейзажу Торецька є терикони, які вже перетнули позначку санітарно-захисної зони і все ближче підбираються до житлових будинків. Місцеві автомобілісти, своєю чергою, скаржаться не лише на погане асфальтування доріг. Через порушення правил ведення гірничих робіт місто фактично просідає і дороги Торецька місцями нагадують американські гірки.

«Я ось була планувальницею на шахті. Коли планується виїмка вугілля, планується ще й забутовка. Той пласт або частина пласту, в якому ти вийняв вугілля, то порода повинна туди закладатися, щоб цей виробіток не просідав. Але, як правило, всі начальники ділянок цього від своїх забійників не вимагали, і цю норму не виконували. Залишали цю порожнечу, і виходить, що ця порожнечка сьогодні, як пиріг без начин-

⁴⁹ П'єцух М. Звільнені та забуті? Як Торецьк стає містом-привидом // Українська правда. – 31.08.2016. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/31/7119119/>.

Дорога до м.Торецьк, Донецька область.

Вид на шахту ім. Святої Матрони Московської (до 2012 р. шахта називалася «Новодзержинська»)

ки. Місто просідає через цю порожнечу. Через те, що просідає земля, можуть відбутися розриви газових труб».

(З інтерв'ю від 04.11.2016 р, м. Торецьк, Донецька обл.)

З 1 січня 2017 року на одну шахту в місті поменшає. Шахту «Північна», на якій донедавна працювало 587 осіб, планується вивести зі складу «Торецьквугілля» і ліквідувати. Припинення роботи шахти «Північна» не лише позначиться на зростанні кількості безробітних, але і ускладнить життя тих, хто не пов'язаний із шахтарською працею безпосередньо.

«У нас під шахтою «Північна» розташовані три садово-товариські кооперативи, і насосна качає технічну воду нам для поливу. Раз на тиждень вмикається насосна, качає нам, ми поливаємо. Якщо шахту закриють, вже у нас у всіх трьох кооперативів головний біль. Насосну закриють, насоси ці не потрібні, щоб на шахту подавати воду, тільки потрібні ті, які з шахти будуть викачувати. Хто нам буде давати воду?».

(З інтерв'ю від 04.11.2016, м. Торецьк, Донецька обл.)

Крім цього, виникають фінансові труднощі з передачею у комунальну власність Палацу культури, що перебуває на балансі шахти «Північна». Водночас і у працівників шахти «Північна», і у членів садового товариства є надія на краще, оскільки Донецька обласна державна адміністрація розробляє проект створення індустріального парку на базі шахти «Північна», що має забезпечити збереження інфраструктури і створити нові робочі місця.

3.7. НАЙБІЛЬШІ ТЕХНОГЕННІ ЗАГРОЗИ

Загроза токсичного зараження водних ресурсів

На території Донецької та Луганської областей накопчені великі об'єми токсичних відходів усіх класів небезпеки, включаючи ртуть та нейротоксичні органічні сполуки. Особливе занепокоєння викликає стан хвостосховищ – відстійників токсичних та подекуди радіоактивних відходів, відгороджених від водних об'єктів дамбами.

Припинення шахтного водовідливу загрожує підтопленням великих територій у межах міст та селищ Донбасу. Підтоплення призведе до активізації просідань та зрушень земної поверхні з ризиком пошкодження та руйнування житлових та промислових споруд, витоку та поширення небезпечних речовин із промислових майданчиків, могильників відходів та териконів. Особливе занепокоєння викликає ситуація в Горлівській гірничо-міській агломерації, де над шахтними виробітками розташована велика кількість хімічних підприємств та інших небезпечних об'єктів.

«До 2/3 міст і селищ Донбасу мають ризик підтоплення і затоплення, бо всі шахти є містоутворювальними. Ситуацію ускладнює те, що вже сьогодні 70 % водозаборів – забруднені. Ми маємо наростання забруднення ґрунтових вод. Якщо ми не втрутимся, то ця територія може стати непридатною для життєдіяльності на віки», – з такими попередженням виступав ще задовго до початку бойових дій Євген Яковлев, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Інституту телекомунікацій і глобального інформаційного простору НАН України».

(Інтерв'ю Є. Яковлева газеті «Природа і суспільство, 2011 рік»)⁵⁰.

Якщо шахти на території Горлівської ГМА будуть частково або повністю затоплені, і при цьому не буде вжито спеціальних інженерно-захисних заходів, хімічні забруднення з території Горлівського хімічного заводу (ГХЗ) та виробничого об'єднання «Стирол» можуть почати надходити у гірничі виробки, горизонти підземних вод та, зрештою, в поверхневі водотоки, що призведе до катастрофічних наслідків.

Небезпеку також становить шахта «2-Біс», яка постачала ртутовмісну породу на нині закритий Микитівський ртутний комбінат. Шахта і комбінат розташовані за 15 км від Торецька. Якщо припинити роботу насосів для відкачування води в шахті «2-Біс»,

⁵⁰ Миколюк О. М., Донбас стає непридатним для життя // Природа і суспільство. – Режим доступу : http://www.ekoinform.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=140:2015-02-09-10-27-36&catid=7:2009-07-06-09-51-16&Itemid=41&lang=uk.

м. Горлівка, Донецька область

існує загроза затопити вугільні шахти Горлівки та Торецька забрудненими водами, а також обвалити русло водопроводу «Сіверський Донець–Донбас», який проходить над виробітками. Окрім порушення водопостачання Донецька, це загрожує затопленням прилеглих селищ Ртутний, Мічуріне, Бессарабка, масштабним вимиванням солей ртуті з породних відвалів та її поширенням у поверхневі води.

Можливі наслідки затоплення шахт

Через затоплення шахт може піднятися рівень ґрунтових вод, а відтак – підтопитися терикони, відстійники та інші сховища промислових відходів, що містять великі обсяги небезпечних речовин, у тому числі радіоактивних. Якщо ці об'єкти буде підтоплено, може відбутися масштабне забруднення ґрунтових та поверхневих вод регіону, в т. ч. річки Сіверський Донець.

Якщо шахти Горлівської ГМА буде затоплено, можливі такі наслідки:

- 1) Осідання і зрушення денної поверхні з ризиком деформації та руйнування будівель, доріг, трубопроводів та інших споруд та мереж.
- 2) Ризики аварійних водо- та газоприпливів у шахти через гідравлічні зв'язки або внаслідок руйнування міжшахтних породних ціликів.
- 3) Виникнення локальних техногенних землетрусів через зсуви та обрушення гірських порід, підсилення амплітуди землетрусів іншого походження.

- 4) Підтоплення та затоплення прилеглих до шахт територій, пришвидшення процесів корозії та руйнації фундаментів будівель та інженерних мереж.
- 5) Підтоплення забруднених промислових майданчиків, порушення гідроізоляції могильників небезпечних відходів.
- 6) Забруднення підземних та поверхневих водних об'єктів та питно-господарських водозаборів на їх основі.
- 7) Міграція забруднень у випадку підтоплення місць захоронення токсичних відходів.

3.8. ВПЛИВ ГУМАНІТАРНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ НА ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

Такі забрудники як сірчистий газ, оксиди азоту та зольний пил, що у великій кількості викидаються з териконів, промислових підприємств та вугільних електростанцій, завдають хронічної і часто незворотної шкоди здоров'ю прямо та опосередковано. При цьому дія важких металів є найбільш руйнівною та довготерміною. За даними ВООЗ, рівень смертності від забруднення повітря в Україні є одним з найвищих у світі⁵¹.

Широке застосування вугілля для спалювання в теплових котельнях і для пічного опалення приватних будинків також призводить до викидів двоокису сірки, токсич-

⁵¹ Рівень смертності від забруднення повітря в Україні один з найвищих у світі – дослідження ВООЗ // Національний екологічний центр України. – 28.09.2016 – Режим доступу : <http://necu.org.ua/riven-smertnosti-vid-zabrudnennya-povitrya-ukraini/>.

м. Суходільськ, Луганська область

них органічних речовин та зольного пилу з вмістом важких металів. Невпорядковане складування побутових золошлакових відходів, якими посипають дороги, засипають балки та пустирі поряд із приватною забудовою також спричиняє забруднення довкілля важкими металами і ртуттю. Харчові продукти, що виробляються на присадибних ділянках та інших заражених територіях, можуть вміщувати значні дози ртуті та важких металів.

Ртуть, особливо в органічній формі (метилртуть), вражає нервову систему і може стати причиною вроджених вад, а також значною мірою впливає на розвиток мозку у дітей. Таке руйнування є незворотним з нейрологічної точки зору, найчастіше воно виникає в результаті впливу на ранніх стадіях формування плоду.

Окрім забруднення повітря та ґрунтів, не менш важливим чинником гуманітарно-екологічної кризи на Донбасі є незадовільна якість питної води та зараження джерел водопостачання. Якщо руйнування систем водопостачання та водовідведення продовжуватиметься далі, то це загрожує поширенням небезпечних інфекцій та виникненням епідемій, на кшталт спалаху гепатиту в Суходільську 2003 року.

На жаль, ґрунтовних наукових досліджень, які б комплексно аналізували вплив техногенного забруднення на здоров'я населення на Донбасі, авторам звіту знайти не вдалося.

3.9. ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Передумови сучасної багатовимірної кризи – гуманітарної, екологічної та військово-політичної – склалися протягом десятиліть. Одним із ключових факторів для цього стала неспроможність керівництва УРСР, а потім і незалежної України, провести ефективну реструктуризацію вугільної галузі та почати системну модернізацію економіки через впровадження ресурсо- та енергоефективних технологій.

Сьогодні наслідки історичних помилок та подальший несприятливий розвиток подій призвели до того, що стан довкілля та умови життя в шахтарських районах Донецької та Луганської областей катастрофічно погіршилися. Всі елементи довкілля, від яких залежить життя та здоров'я людини – атмосферне повітря, вода та ґрунти – нині інтенсивно забруднені.

Затоплення шахт та вихід отруйних шахтних вод на поверхню, руйнування очисних споруд, хімічне та біологічне забруднення водних ресурсів, зараження територій важкими металами та радіоактивними елементами, масштабне збільшення площ забруднених ґрунтів – це картина того спустошення, що загрожує Донбасу в разі збереження статус-кво.

Існують численні загрози виникнення локальних гуманітарно-екологічних катастроф. У тій ситуації, що склалася зараз, враховуючи потенційні наслідки від затоплення шахт, населення регіону може постраждати від:

- 1) поширення ртуті та її сполук поблизу Горлівської ГМА та прилеглих територіях;
- 2) міграції радіонуклідів та токсичних хімічних речовин із могильників у ґрунтові та поверхневі води;
- 3) хімічного та біологічного зараження систем водопостачання.

Наразі очевидним є те, що без відновлення конституційного ладу на територіях ОРДЛО екологічна ситуація буде лише погіршуватися.

У довгостроковій перспективі після реінтеграції та подолання комплексу складних проблем, спричинених наслідками вуглевидобутку, відновлення безпеки життєдіяльності в регіоні можливе лише у випадку зміни ціннісних засад та встановлення нових орієнтирів розвитку.

**РОЗДІЛ IV.
ДОТРИМАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ І
ТРУДОВИХ ПРАВ У
ВУГІЛЬНІЙ ГАЛУЗІ**

4.1. ВСТУП. МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ

Міжнародне регулювання

Окрім загальних трудових прав, що гарантуються кожному (безпечні умови праці, справедлива оплата праці, право на відпочинок тощо) міжнародне і національне законодавство передбачає спеціальні трудові гарантії для шахтарів. На міжнародному рівні низка таких спеціальних стандартів прийнята Міжнародною організацією праці (МОП). Так, зокрема, заборонено використовувати працю жінок на будь-яких підземних роботах у шахтах будь-якого роду⁵², заборонено працевлаштовувати на роботу в шахтах осіб віком до 18 років⁵³ (до 1973 року – віком до 16 років⁵⁴).

Для прийняття на підземні роботи в шахтах або для роботи осіб віком до 21 року Конвенція МОП вимагає ретельний медичний огляд і періодичні огляди не рідше ніж один раз на рік для виявлення придатності їх до роботи. Передбачені медичні огляди не повинні спричиняти витрат молодих людей, їхніх батьків або опікунів⁵⁵.

Найбільш комплексним міжнародним документом, що врегульовує питання безпеки праці в шахтах, є Конвенція МОП про безпеку та гігієну праці в шахтах⁵⁶. Остання визначає права і обов'язки роботодавців, працівників та їх представників у сфері безпеки та гігієни праці. Серед іншого, до роботодавців обов'язків належить:

- забезпечення у разі можливості з кожного робочого місця під землею двох виходів, кожний з яких веде до окремих шляхів виходу на поверхню;
- забезпечення належної вентиляції всіх підземних гірничих виробок;
- забезпечення припинення робіт та евакуації працівників до безпечного місця у разі виникнення серйозної загрози безпеці та здоров'ю працівників;
- у випадках, коли належного захисту від ризику нещасного випадку або шкоди здоров'ю, у тому числі впливу шкідливих умов, не може бути забезпечено іншими засобами, надання їй безоплатне обслуговування для працівників відповідного захисного спорядження, одягу, якщо це є необхідним, та інших засобів, визначених національними нормативно-правовими актами;

⁵² Конвенція про використання праці жінок на підземних роботах у шахтах будь-якого роду N 45 від 12.06.1935.

⁵³ Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу N 138 від 26.06.1973.

⁵⁴ Конвенція про мінімальний вік допуску на підземні роботи в шахтах і рудниках N 123 від 22.06.1965.

⁵⁵ Конвенція про медичний огляд молодих людей з метою визначення їхньої придатності до праці на підземних роботах у шахтах і копальнях № 124 від 23.06.1965.

⁵⁶ Конвенція 1995 року про безпеку та гігієну праці в шахтах № 176 від 22.06.1995.

- забезпечення працівників, які постраждали внаслідок травми або захворювання на робочому місці, першою медичною допомогою, належним транспортуванням від робочого місця й доступом до відповідних медичних закладів;
- здійснення під час кожної робочої зміни належної перевірки та контролю для забезпечення безпечної роботи шахти;
- установа системи для того, щоб прізвища всіх осіб, які перебувають під землею, а також можливе місцеперебування цих осіб у будь-який інший час були точно відомими;
- проведення розслідувань усіх визначених національними нормативно-правовими актами нещасних і небезпечних випадків та життя відповідних відновлювальних заходів.

Крім цього, у 2006 році МОП видав практичний посібник з правил з охорони праці у вугільних шахтах⁵⁷, який містить детальні рекомендації щодо запобігання різним видам фізичних, хімічних та інших загроз, правил провітрювання, освітлення, захисного спорядження, організації робочого дня тощо.

Національне регулювання

Зважаючи на те, що всі вищезгадані конвенції МОП ратифіковані Україною, більшість вищезгаданих норм дублюється у національному законодавстві. Українське законодавство так само забороняє використовувати на підземних роботах працю жінок та неповнолітніх, а до працівників гірничих підприємств, залучених або постійно зайнятих на гірничих роботах, законодавство встановлює спеціальні вимоги щодо стану їх здоров'я, професійної підготовки, кваліфікації та трудової дисципліни в небезпечних умовах.

Для робітників всіх професій, що задіяні на підземних роботах у шахтах (у т. ч. тих, що будуються і дренажних), встановлена скорочена тривалість робочого тижня – 30 годин⁵⁸. Масивним є комплекс норм і правил, що регулює питання безпеки праці на вугледобувному підприємстві: Гірничий закон України, міжгалузеві та галузеві правила безпеки та технічної експлуатації, єдині правила безпеки при підриєвних роботах тощо. Варто зауважити, що у зв'язку з небезпечними умовами заборонено проводити страйки та голодування у підземних виробках⁵⁹.

Особливістю українського законодавства у сфері шахтарської праці є встановлення великої кількості пільг працівникам вугледобувних підприємств. Попри те, що частина таких пільг (наприклад, право на оздоровлення, безоплатне забезпечення вугіллям на побутові потреби) дійсно обумовлена важкими умовами праці та характером виконуваної роботи, більшість передбачених законодавством спеціальних пільг є популістськими та не виконуються на практиці через брак коштів. Так, наприклад, стаття 43 Гірничого закону Україну передбачає, що працівники гірничих підприємств, які не мають житла або потребують поліпшення житлових умов, власники гірничих підприємств можуть отримати безвідсоткову позику для придбання житла. Очевидно, що в умовах неповного забезпечення засобами індивідуального захисту та піврічної заборгованості із виплати заробітної плати у власників гірничих підприємств навряд чи знайдуться кошти для придбання житла. Детальніше це питання буде розглянуте в підрозділі 4.4.

⁵⁷ Code of practice on safety and health in underground coalmines (MESHCM/2006/09) Geneva : International Labour Office.

⁵⁸ Перелік виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 163 від 21.02.2001.

⁵⁹ Гірничий Закон України від 06.10.1999 № 1127-XIV (ст. 42).

4.2. ПРАВО НА БЕЗПЕЧНІ УМОВИ ПРАЦІ

Рівень травматизму

Видобуток вугілля відноситься до робіт з особливо шкідливими та особливо небезпечними умовами праці, а шахтарська праця характеризується високим рівнем травматизму та смертності на виробництві. За дев'ять місяців 2016 року у шахтах України було травмовано 355 гірників, 11 з яких – смертельно. Порівняно з 2015 роком, травматизм збільшився на 22 %, незважаючи на те, що обсяг видобутого вугілля суттєво зменшився. За даними Міненерговугілля, основними факторами виробничого травматизму є травмування від обвалів, травмування на машинах та механізмах, падіння під час пересування, падіння з висоти та отруєння газами.

Варто зауважити, що в той час як деяким травмуванням практично неможливо запобігти (наприклад, раптовий викид вугілля та газу), велика частина гірників травмується та гине внаслідок прямого порушення елементарних правил безпеки. Так сталося, наприклад, з механіком другої ділянки ПАТ «Шахтоуправління «Покровське», який загинув під шнеком вугільного комбайна в жовтні 2016-го⁶⁰.

У 2015 році року офіційна державна статистика щодо випадків виробничого травматизму на підприємствах вугільної промисловості різко покращилась. Так, якщо у 2014 році було 1292 випадки виробничого травматизму (з них 61 смертельних), то в 2015 їх було зафіксовано лише 395 (з них 9 смертельних). Однак пов'язано це аж ніяк не з дотриманням нормативів безпеки праці, а з тим, що 70 % вугледобувних підприємств Донбасу опинились на окупованій території та вже не є об'єктом цієї статистики.

Існують суворі норми ЗУ «Про охорону праці», а також «Правил безпеки у вугільних шахтах», яких гірники досягли тяжкою працею, однак керівники вугледобувних підприємств, на жаль, передусім дбають про власну безпеку і добробут, а не про створення безпечних умов праці для гірників. Колишні працівники шахт розповідають про вкрай цинічне та байдуже ставлення до людських життів з боку керівників вугледобувних підприємств:

«Диспетчер запитує: «Чому стоїть лава?»⁶¹. У цей час у диспетчерській є заступник директора з виробництва. Йому з-під лави кажуть, що слюсар вимкнув підстанцію,

⁶⁰ Прокуратура контролює хід розслідування за фактом смертельного травмування на ПАТ ШУ «Покровське» // Офіційний сайт прокуратури Донецької області. – 16.10.2016. – Режим доступу : <http://don.gp.gov.ua/ua/news.html?m=publications&t=rec&id=194430&fp=60>.

⁶¹ Вибій у шахті із суцільною системою розробки вугільного чи інших пластів корисних копалин.

немає напруги під лавою. Заступник директора каже: «Вмикайте підстанцію, мені дешевше заплатити родині гроші, якщо він навіть здохне, ніж буде простій лави».

(З інтерв'ю від 01.11.2016, м. Мирноград, Донецька обл.)

У гонитві за надбавками та преміями власники вугледобувних підприємств дають установки на перевищення планової і навіть проектної потужності шахти, що при видобуванні кам'яного вугілля газової марки призводить до підвищеної концентрації метану в повітрі, та, як наслідок, вибухів, що забирають десятки життів. У 2015 році на шахті ім. Засядька (м. Донецьк), що на тимчасово окупованій території, через вибух метану сталась вже сьома масштабна аварія, внаслідок якої загинули 34 гірники⁶².

У випадках, коли стається вибух, безпечна евакуація з місця аварії практично неможлива без саморятівника – засобу індивідуального захисту органів дихання та зору від токсичних продуктів горіння. За даними НПГУ, в середньому в Україні забезпеченість саморятівниками складає 66 %⁶³. Хоча, за даними Міненергівугілля, підпорядковані Міністерству підприємства станом на 1 жовтня 2016 року забезпечені саморятівниками на 81 %. У такій ситуації гірникам доводиться купувати спецодяг та засоби індивідуального захисту за власні кошти, що часом є критичним для їхнього фінансового становища в умовах постійної заборгованості з виплати заробітної плати. Крім цього, проблеми заборгованості та безпеки праці на вугледобувних підприємствах пов'язані ще й тим, що гроші на погашення заборгованості часто беруться з коштів, виділених на гірничорятувальні заходи. Середня забезпеченість саморятівниками на приватних шахтах хоч і дещо краща (92 %), однак все одно не стовідсоткова.

З початком збройного конфлікту на Донбасі частина шахт опинилась безпосередньо у зоні бойових дій, що також становить серйозно загрозу для безпеки людей, які працюють на цих підприємствах. Внаслідок обстрілів зафіксовані випадки обвалів на шахтах, аварійного відключення електроенергії та, як наслідок, зупинення роботи вентиляційної системи та неможливості оперативної евакуації шахтарів, задіяних у цей час на підземних роботах. Так, наприклад, під час обстрілу незаконними збройними формуваннями Торецька у серпні 2015 року було знеструмлено три шахти: «ім. Дзержинського», «Північну» і «Торецьку», в той момент, коли 216 гірників перебували під землею⁶⁴.

У перипетіях державних перетворень функція державного контролю виявилася раптом незатребуваною. Спочатку з'явилася ідея мораторію на перевірки, а незабаром і Держгірпромнагляд України – колись потужна і важлива структура – припинив своє існування⁶⁵. Логіка була проста: нагляд і корупція завжди йдуть рука об руку,

⁶² Польовий І. Шахта імені Засядька. Трагедія і «націоналізація» // Українська правда. – 12.03.2015 – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/03/12/7061294/>.

⁶³ На держпідприємствах вуглепрому складна ситуація з охороною праці // Офіційний сайт Незалежної профспілки гірників України. – Режим доступу : <http://npgu.org/novosti/2219-na-derzhpidpriemstvakh-vuglepromu-skladna-situatsiya-z-okhoronoyu-pratsi.html>.

⁶⁴ Бойовики накрили вогнем Дзержинськ. Місто знеструмлене, зруйновані будинки, є постраждалі // Офіційний сайт Управління Національної поліції у Донецькій області. – 08.08.2015. – Режим доступу : <https://dn.npu.gov.ua/uk/publish/article/211817>.

⁶⁵ Своім розпорядженням від 30 вересня 2015 року Кабінет міністрів України ліквідував Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України (Держгірпромнагляд) і передав його повноваження Державній службі України з питань праці (Держпраці).

ОПАСНАЯ
ЗОНА

отже, якщо на шляху до Європи необхідно позбутися корупції, значить необхідно починати з обмеження наглядової діяльності. Певний сенс у цих умовиводах є, але і недоліків у такому підході вистачає.

Незаконний видобуток вугілля

У контексті безпеки праці окремо слід згадати проблему незаконного видобутку вугілля, що здійснюється без дотримання жодних правил безпеки. Найпоширенішим видом незаконного видобутку є робота на «копанках»⁶⁶. Це своєрідні нори, які шахтарі риють там, де вугільні пласти виходять практично на поверхню землі. Найбільш поширеним це явище є на території т. зв. «ЛДНР». На решті території України копанок майже не залишилось, оскільки тут вугільні пласти залягають глибоко. Щомісячний оборот на поставках вугілля з копанок «ЛДНР» на підконтрольну урядові територію становить близько 600 тис. тонн, що у грошовому еквіваленті оцінюється експертами у 400 млн грн⁶⁶. Отримати більш точні дані поки що не видається можливим. Із 14 ТЕС, що працюють в Україні, сім споживають антрацит марки А, який добувають здебільшого в східних регіонах країни, в тому числі і в злочасних копанках. Підприємства теплової енергетики створюють стабільний попит на вугілля, який породжує пропозицію. А отже, незаконних видобуток вугілля сягає і промислових масштабів. Так, у 2015 році поблизу Кременної (Луганська область) правоохоронні органи виявили кар'єр площею 120 тис. м² та глибиною 8 м, в якому незаконно видобували вугілля⁶⁷. Ще одним тіньовим сегментом вугільної галузі є видобуток вугілля на закритих шахтах, які ще не виробили свої вугільні пласти.

Всерйоз говорити про дотримання норм охорони праці і правил видобутку корисних копалин у таких умовах не доводиться. У шахтарських містечках ходять чутки про жахливі смертні випадки, коли у зв'язку з перевіркою власники засипали свої незаконні шахти разом з людьми, що перебували під землею. Одну з таких історій розповіла Лариса Заливна, яка працювала цеховим лікарем на одній із шахт Донбасу та була активним учасником шахтарського руху в 90-х роках минулого століття:

«Це був чи то Антрацитівський район, чи то Лутугінський район, коли людину засипало у шахті [незаконній], бо там же укріплення нікудишні, а його потім потай виносили на дорогу і казали, що це його збила машина».

(З інтерв'ю від 03.10.2016, м. Київ)

Окрім того, що робота на копанках є небезпечною для життя, незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення є кримінально караним діянням. Враховуючи те, що більшість копанок опинилась на тимчасово окупованій території, роботи в правоохоронних органах значно поменшало. Так, наприклад, у 2011 році правоохоронні органи у Донецькій області встановили розташування 314 копанок і

⁶⁶ Бутченко М. Чорна діра. Торгівля вугіллям з окупованих територій перетворилася на налагоджений бізнес з мільярдними оборотами // Новое время. – 19.04.2016. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/publications/chorna-dira-torgivlja-vugilljam-z-okupovanih-teritorij-peretvorilasja-na-nalagodzhennij-biznes-z-miljardnimi-oborotami-111155.html>.

⁶⁷ СБУ припинила незаконний видобуток вугілля на Луганщині // Новое время. – 22.09.2015. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/ukraine/events/sbu-pripinila-nezakonnij-vidobutok-vugillja-na-luganshchini-foto-ta-video-70017.html>.

трьох кар'єрів⁶⁸. У той час як за підрахунками експертів, у 2012 році в Україні налічувалось до 6 тис. нелегальних шахт-копанок⁶⁹. Що стосується поточного періоду, то протягом 2015–2016 років на території Донецької області, підконтрольній українській владі, силами національної поліції було виявлено шість місць незаконного видобутку вугілля.

Не гребували викопувати вугілля навіть на цвинтарях.

«Всередині вересня 2012 р. ОСОБА_1, знаходячись в районі кладовища м. Золоте Луганської області, побачив котлован, виритий раніше невстановленими особами, з виритими штучними отворами з поверхні землі в глиб надр, так званими штреками. Переконавшись у тому, що вказані штреки ведуть до покладів корисних копалин, а саме кам'яного вугілля, ОСОБА_1, маючи намір на незаконний видобуток корисних копалин загальнодержавного значення, привіз для цієї мети в зазначене місце спеціальні пристосування для незаконного видобутку корисних копалин у вигляді механізмів, ємностей і інших предметів, та найняв фізичних осіб, таким чином організував роботу для видобутку корисних копалин....

Свідки ОСОБА_6 та ОСОБА_7 в суді пояснили, що у вересні 2012 р. вони не працювали і від знайомих узнали, що набирають бригаду для добути вугілля. Їм дали телефон ОСОБА_1, якому зателефонували та домовилися про зустріч. ОСОБА_1 запропонував роботу на копанці по добути вугілля, обіцяв платити 40 грн. за 1 тону добитого вугілля. З початку жовтня 2012 р. вони працювали на копанці в м. Золоте з 08-00 год. до 17-00 год. Там працювало 15 осіб. Працювали приблизно місяць»⁷⁰.

Псевдодержавні угруповання «ЛДНР» повідомляють про зменшення виробничого травматизму на підконтрольних їм підприємствах вугільної промисловості, однак достовірність такої інформації є сумнівною. Зокрема, за повідомленням деяких медіа, гірників змушують маскувати виробничі травми як побутові⁷¹. Що більше, за останні кілька років на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей кількість копанок суттєво збільшилась. Своєю чергою, самопроголошена влада т. зв. «ДНР» взяла курс на легалізацію копанок, ввівши для цього термін «вугледобувні артілі»⁷². ГО «Східна правозахисна група» повідомляє про використання на копанках примусової праці засуджених, що відбувають покарання у виправній колонії Краснолуцького району Луганської області⁷³.

⁶⁸ Колгушева О. Чорний бізнес: власники нелегальних шахт Донбасу, рятуючись від перевірок, живцем ховають своїх робітників // Інформаційне агентство УНІАН. – 31.03.2012. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/630242-chorniyy-biznes-vlasniki-nelegalnih-shaht-donbasu-ryatuyuchis-vid-perevirok-jivtsem-hovayut-svoji-robitnikiv.html>.

⁶⁹ Ярмошук Т., Закалюжний М. Вугілля на кістках // Радіо Свобода. – 14.05.2012. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/24578249.html>.

⁷⁰ Вирок Первомайського міського суду Луганської області від 30 серпня 2013 року (справа № 421/1542/13-к).

⁷¹ На шахтах в «ЛНР» горняков заставляють «маскировать» производственные травмы // Информатор. – 23.01.2016. – Режим доступу : <http://informator.media/archives/140873>.

⁷² «Приказ Государственного Комитета Гортехнадзора ДНР от 21 декабря 2015 года № 521».

⁷³ Мониторинговый обзор о нарушениях прав человека в местах лишения свободы ОРЛО (сентябрь 2016) // Восточная правозащитная группа. – Режим доступу : <https://drive.google.com/file/d/0B7oLXom125V-am1ZZ3pvU2hkRDg/view>.

4.3. ПРАВО ШАХТАРІВ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ

Правове регулювання оплати праці шахтарів в Україні

Конституція України гарантує кожному право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Тарифна сітка (схема посадових окладів) шахтарів має формуватися на основі тарифної ставки робітника першого розряду, яка перевищує законодавчо встановлений рівень прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року, на величину не менш як на 30 %.

На підприємствах вугільної промисловості застосовуються дві основні системи оплати праці працівників: а) *відрядна система*, за якою розмір одержуваної заробітної плати визначається залежно від фактично виробленої продукції; б) *почасова система*, за якою розмір одержуваної заробітної плати визначається залежно від кількості відпрацьованого часу: годин, днів, місяців.

Варто зазначити, що стаття 3 ЗУ «Про підвищення престижності шахтарської праці» декларує поступове переведення всіх шахтарів на погодинну оплату праці та «досягнення середньоєвропейського рівня зарплати шахтарів». Цій нормі навряд чи судилося втілитись в життя, і не лише через брак коштів для досягнення середньоєвропейського рівня зарплати, а хоча б це через те, що Європа загалом відмовляється від вугільної енергетики.

Юридична відповідальність за невиконання (несвоєчасну виплату) заробітної плати шахтарям

Галузева угода⁷⁴, відтворюючи вимоги КЗпП та ЗУ «Про оплату праці», визначає, що заробітна плата виплачується регулярно в робочі дні у строки, встановлені колективним договором, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата. Розмір заробітної плати за першу половину місяця визначається колективним договором, але не менше оплати за

⁷⁴ Галузева угода між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України, іншими державними органами, власниками (об'єднаннями власників), що діють у вугільній галузі, і всеукраїнськими профспілками вугільної промисловості від 03.07.2001 р., з доповненнями та змінами. – Режим доступу : <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=222288>.

фактично відпрацьований час з розрахунку тарифної ставки (посадового окладу) працівника. Роботодавець зобов'язаний у першочерговому порядку здійснювати оплату праці працівників. Своєчасність і обсяги виплати заробітної плати не можуть залежати від здійснення інших платежів і їх черговості.

Порушення вимог законодавства про оплату праці може тягнути за собою дисциплінарну, матеріальну, адміністративну або кримінальну відповідальність.

Протягом 2014–2016 років проблема невиплати заробітної плати шахтарям Донецької та Луганської областей (підконтрольна урядові територія) була предметом уваги органів прокуратури України.

В листопаді 2014 року Селидівською міжрайонною прокуратурою було розпочато кримінальне провадження за ч. 1 ст. 175 ККУ (невплата заробітної плати). Прокурами було встановлено, що впродовж двох місяців шахтарі державного підприємства «Селидіввугілля» не отримують заробітну плату. Загальна сума заборгованості склала 41 млн 708 тис. грн⁷⁵.

У жовтні 2015 року прокуратура міста Мирноград (до 2016 року – м. Димитрів) розпочала кримінальне провадження за фактом невиплати впродовж липня – серпня 2015 року заробітної плати 5 тис. працівників державного підприємства «Красноармійськвугілля» сумою понад 12 млн грн⁷⁶.

У липні 2016 року прокурори встановили, що понад 12 тис. працівників підприємства «Селидіввугілля» не отримали заробітну плату за травень 2016 року. Сума заборгованості складала майже 39 млн грн⁷⁷.

Інформація про результати досудових розслідувань у зазначених вище кримінальних провадженнях (наведений вище перелік не є вичерпним) та про притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності поки що відсутня.

Згідно з відкритими даними «Єдиного державного реєстру судових рішень», у період з вересня 2014 по листопад 2016 року суди Донецької та Луганської областей не ухвалювали вироки у справах про невплату заробітної плати на вугледобувних підприємствах Донецької та Луганської областей.

Поточна ситуація із заборгованістю з виплати заробітної плати шахтарям на контрольованій урядом території України

Заборгованість із виплати заробітної плати перед шахтарями державних шахт – величина динамічна. Розмір заборгованості постійно змінюється, то збільшуючись, то

⁷⁵ На Донеччині за фактом невиплати більше ніж 41,5 млн грн заробітної плати відкрито кримінальне провадження // Офіційний сайт прокуратури Донецької області. – 18.11.2014. – Режим доступу : http://don.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=147051.

⁷⁶ На Донеччині прокуратура відкрила кримінальне провадження за фактом невиплати 12 млн грн заробітної плати на ДП «Красноармійськвугілля» // Офіційний сайт прокуратури Донецької області. – 12.10.2015. – Режим доступу : http://don.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=163416.

⁷⁷ Прокуратура розпочала кримінальне провадження за фактом невиплати заробітної плати працівникам ДП «Селидіввугілля» // Офіційний сайт прокуратури Донецької області. – 11.07.2016. – Режим доступу : http://don.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=188614.

зменшуючись (після чергового перерозподілу та виділення додаткових коштів державного бюджету). Профільне міністерство здебільшого інформує про чергові зобов'язання щодо найскорішого погашення боргів із виплати зарплати та рідко надає широкій громадськості інформацію саме про поточний розмір заборгованості.

Станом на момент підготовки звіту одним з останніх офіційних повідомлень про розмір заборгованості є заява міністра енергетики та вугільної промисловості України Ігоря Насалика від 09.09.2016 року про те, що заборгованість перед шахтарями державних шахт становить 355 млн грн⁷⁸.

За словами голови НПГУ, голови КВПУ Михайла Волинця⁷⁹, на середину листопада борги держави перед шахтарями становлять більше ніж 800 млн грн. При цьому, за твердженням профспілкового лідера, шахтарі «Лисичанськвугілля» не отримали зарплату за грудень 2015 року, а шахтарі «Красноармійськвугілля» – частину зарплати за вересень та зарплату за жовтень 2016 року⁸⁰.

За даними Укрвуглепрофспілки, заборгованість на 01.10.2016 р. складала 498,4 млн грн (без урахування заробітної плати за вересень 2016 року), а зарплатні борги шахтарів становили близько 45 % боргів із виплати зарплати в Україні. Найбільша заборгованість утворилася на державних підприємствах «Лисичанськвугілля» (126,2 млн грн), «Селидіввугілля» (95,7 млн грн), «Первомайськвугілля» (76,9 млн грн)⁸¹.

Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов повідомив, що станом на 01.12.2016 р. розмір заборгованості із виплати заробітної плати складає близько 390 млн грн, що майже дорівнює місячному фонду оплати праці шахтарів в Україні (близько 400 млн грн). Найбільшими боржниками залишаються державні підприємства «Лисичанськвугілля» та «Селидіввугілля»⁸².

До заходів, які можуть сприяти вирішенню проблеми виплати заробітної плати, за оцінками профспілок, науковців, громадських активістів, можна віднести:

- збільшення закупівельної ціни на вугілля, яке видобувається державними вугледобувними підприємствами, до рівня ринкових цін;
- проведення фінансово-господарського аудиту нерентабельних державних шахт із подальшим вжиттям організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів для відновлення рентабельної роботи, а якщо це не дає очікуваного результату, з подальшою ліквідацією таких шахт або передачею їх в оренду, концесію, виставленням на приватизацію;
- повна ліквідація нелегальних копалень та вугільних кар'єрів (нині майже всі вони залишилися на тимчасово окупованій території);

⁷⁸ Держава заборгувала шахтарям 355 млн гривень, – Насалик // Офіційний сайт КВПУ. – 09.09.2016. – Режим доступу : <http://kvpu.org.ua/uk/profnews/1630-derzhava-zaborhuvala-shakhtariam-355-mln-hryven-nasalyk>.

⁷⁹ Прес-конференція від 16.11.2016 р., Укрінформ, м. Київ.

⁸⁰ Про можливості стабілізації ситуації у вугільній галузі // Укрінформ. – 16.11.2016. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-pressconference/2120142-pro-mozlivosti-stabilizacii-situacii-u-vugilnij-galuzi.html>.

⁸¹ Піддержав Укрвуглепрофсоюз, народні депутати обралися к главе правительства по вопросу погашения долгов по зарплате шахтерам // Офіційний сайт ППВПУ. – 05.10.2016. – Режим доступу : <http://www.prupu.org/news/21369/>.

⁸² З інтерв'ю автору від 02.12.2016 р., м. Київ.

- вжиття ефективних заходів боротьби з корупцією серед менеджменту державних вугледобувних підприємств; прозоре призначення (шляхом відкритого конкурсу) менеджменту державних вугледобувних підприємств.

22 грудня 2016 року Верховна Рада України прийняла закон «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік», яким збільшено видатки за загальним фондом державного бюджету на заробітну плату працівникам державних вугледобувних підприємств на 450 млн грн⁸³.

На відміну від державного сектора, на приватних копальнях, наприклад, тих, які входять до складу компанії «ДТЕК» (енергетичного підрозділу «Систем Кепітал Менеджмент»), заборгованість із виплати заробітної плати відсутня.

Поточна ситуація заборгованості з виплати заробітної плати шахтарям на тимчасово окупованій території

Достовірна інформація про розмір заборгованості шахтарям на цих територіях відсутня.

Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов так прокоментував цю ситуацію:

«Інформацією по боргам (на непідконтрольній території) на даний час не володію. Наскільки мені відомо, на самому початку (збройного конфлікту), платили заробітну плату готівкою. Приїздив який-небудь чоловік, привозив гроші готівкою, віддавав їх директору шахти та спостерігав за виплатою. Приходили шахтарі і отримували заробітну плату: кому 300 грн, кому 500 грн. Той, хто обурювався, міг взагалі залишитися без грошей».

(З інтерв'ю від 02.12.2016 р., м. Київ.)

Представники існуючої де-факто на цих територіях влади в своїх виступах у «місцевих медіа» не коментують тему конкретного розміру заборгованості. Водночас є деякі свідчення про заборгованість на окремих підприємствах.

Відомо, що українські державні вугледобувні підприємства на цих територіях переведені на повне самофінансування: заробітна плата шахтарям виплачується виключно за рахунок коштів, отриманих від реалізації вугільної продукції. Жодної підтримки з «бюджету» т. зв. «ЛДНР» підприємства не отримують.

Розмір заробітних плат працівників вугледобувних підприємств на тимчасово окупованих територіях вдвічі менший, ніж на підконтрольних урядові. За повідомленнями медіа, в середньому за місяць роботи шахтарі отримують 8–9 тис. російський рублів (близько 3,5 тис. грн), в той час як на підконтрольній урядові території України зарплата гірників становить 8–10 тис. грн⁸⁴. Тривалість невиплати заробітної плати на різних підприємствах може коливатись від двох місяців (на шахтах ім. Войкова

⁸³ Закон України про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» (щодо державної підтримки державних вугледобувних підприємств на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції) від 22.12.2016 №1809-VIII.

⁸⁴ Работа в «ДНР» и «ЛНР»: высокий конкурс на зарплату ниже прожиточного минимума // Сегодня. – 14.02.2016. – Режим доступу :

<http://www.segodnya.ua/life/work/rabota-v-dnr-i-lnr-vysokiy-konkurs-na-zarplatu-nizhe-prozhitochnogo-minimuma-691247.html>.

та ім. Володарського, м. Довжанська⁸⁵) до 1,5 року (підприємства, що входять до об'єднань «Донбасантрацит» і «Луганськвугілля»⁸⁶).

Також відносно достовірно відомо, що державні підприємства «Артемвугілля» (м. Горлівка, Донецька область) та «Орджонікідзевугілля» (м. Єнакієве, Донецька область) практично повністю припинили свою роботу. Заробітна плата на цих підприємствах не виплачується.

⁸⁵ В «ЛНР» шахтерам місяцями не платят зарплату и обещают уволить // ДонПресс. – 16.12.2016. – Режим доступу : <https://donpress.com/news/16-12-2016-v-lnr-shahteram-mesyacami-ne-platyat-zarplatu-i-obeshchayut-uvolit>.

⁸⁶ Багалика А., Кукін М. Шахтерам в «ДНР» и «ЛНР» платят только на «витринных» предприятиях, – Лисянский. – Громадське радіо. – 06.02.2016. – Режим доступу : <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/shahteram-v-dnr-i-lnr-platyat-tolko-na-vitrinnyh-predpriyatiyah-lisianskiy>.

Шахтарям пропонують працевлаштування на державних підприємствах «Макіїввугілля» (м. Макіївка, Донецька область), «Торезантрацит» (м. Чистякове, до 2016 року – м. Торез, Донецька область), «Донецька вугільна енергетична компанія» (м. Донецьк, Донецька область)⁸⁷.

Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов повідомив такі подробиці з виплатою заробітної платні на тимчасово окупованих територіях:

«Якщо взяти минулий рік, в Макіївці (Донецька область) шахтарі не отримували зарплату близько 7–8 місяців. В них є родини, ці родини треба годувати. Ситуація складна. Вони вийшли на акцію протесту з тим, щоб висунути вимоги про проведення хоча б якихось виплат. Приїхали з автоматами представники «ДНР» та швидко це все розігнали. Всіх, хто був на площі, людей може 300–500, десь в такій кількості, всіх звільнили. На цьому все заспокоїлося. Дали начебто місячну зарплатню».

(З інтерв'ю від 02.12.2016 р., м. Київ)

Страйки та інші форми протесту шахтарів у зв'язку із невиплатою заробітної плати

У зв'язку з несвоєчасною виплатою заробітної плати у 2015–2016 роках на контрольованій урядом України території (в Києві та в регіонах) відбулася низка протестних акцій шахтарів, які працюють на державних підприємствах «Красноармійськвугілля», «Селидіввугілля», «Торецьквугілля», «Первомайськвугілля» та інших. Так, у результаті моніторингу медіа було ідентифіковано вісім шахтарських акцій протесту лише у 2016 році.

Серед основних вимог страйкарів – виплата заборгованої заробітної плати та налагодження стабільної роботи вугледобувних підприємств. На початку серпня 2016 року в приміщенні Міненерговугілля оголосили голодування п'ятеро шахтарів з державних підприємств «Селидіввугілля» та «Красноармійськвугілля». 9 серпня 2016 року доведений до відчаю один з учасників голодування (Віктор Тріфонов) на знак протесту намагався вчинити акт самоспалення, внаслідок чого отримав тяжкі травми⁸⁸. Адміністрації деяких шахт зі свого боку перешкоджають реалізації права шахтарів на страйк. Так, за повідомленням директора ГО «Громадський контроль праці»:

«Шахтарів залякують тим, що «вам не можна страйкувати, не можна робити якісь публічні заходи з приводу заборгованості, оприлюднювати цю проблему, тому що ми дуже близько розташовані до лінії розмежування і існує певна напруженість»

(З телефонного інтерв'ю від 10.11.2016 р.)

Оскільки на тимчасово окупованих територіях існують обмеження на проведення масових заходів (наприклад, «закон ДНР «Об особых правовых режимах» від 24.03.2015 р., «закон ЛНР «О военном положении» від 24.04.2015 р.), а «місцеві медіа» не висвітлюють подібні теми, інформації про акції протесту шахтарів на цих територіях майже немає.

⁸⁷ На шахты Республики требуются! Разработана программа трудоустройства горняков ЦРД//Министерство угля и энергетики ДНР. – 12.08.2016. – Режим доступу : http://mintek-dnr.ru/news/na_shakhty_respubliki_trebujutsja_razrabotana_programma_trudoustrojstva_gornjakov_crd/2016-08-12-677, <http://mintek-dnr.ru/>

⁸⁸ Голодающий в Минэнергоугля шахтер пытался совершить саможжение // 112.ua. – 09.08.2016. – Режим доступу : <http://112.ua/avarii-chp/golodayushhiy-v-minenergouglya-shahter-pytalsya-sovershit-samosozhzhenie-volynec-330597.html>.

Відносно достовірно відомо, що 13.01.2016 р. гірники шахти «Холодна балка» (м. Макіївка, Донецька область) організували мітинг проти не виплати заробітної плати. Учасників протесту, загалом близько 120 осіб (за іншими даними – 132 особи), звільнили з роботи. Щодо організаторів протесту самопроголошена влада порушила «кримінальні справи»⁸⁹.

Голова НПУ, голова КВПУ Михайло Волинець підтвердив неможливість реалізації шахтарями на непідконтрольних територіях права на страйк: *«Страйки зараз (на непідконтрольних територіях) стихійні. Півроку тому, на одній з шахт – «Калинівська-Східна» (м. Макіївка), пройшов стихійний страйк. Всі його учасники були звільнені до кінця дня, а лідери – заарештовані».*

(З інтерв'ю від 13.10.2016 р., м. Київ)

Проблема розірвання трудового договору (звільнення з роботи) у зв'язку із не виплатою заробітної плати

Частина 3 статті 38 КЗпП передбачає, що працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

Отже, у разі несвоєчасної виплати заробітної плати шахтар має право розірвати трудовий договір (звільнитися з роботи) на наведеній вище підставі. При цьому в день звільнення йому має бути виплачено вихідну допомогу у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку (стаття 44 КЗпП).

З інформації, зібраної під час дослідження, випливає, що адміністрації шахт відмовляють шахтарям у звільненні на підставі ч. 3 статті 38 КЗпП – у зв'язку з порушенням власником законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору. Таку ситуацію спостерігаємо, зокрема, на шахтах державного підприємства «Лисичанськвугілля» (Луганська область), де адміністрації шахт нібито не погоджують шахтарям заяви про звільнення на цій підставі, тим самим вкотре грубо порушуючи право працівників на звільнення та отримання вихідної допомоги.

«Ми роз'яснювали право працівників на компенсацію при звільненні у разі невиконання роботодавцем умов трудового договору. Тут був дуже великий тиск на шахтарів з боку адміністрацій шахт, які їм нав'язували думку про те, що якщо він скористається своїм законним правом на компенсацію, то його колега ще довше не отримає свою заборгованість», – каже директорка ГО «Громадський контроль праці» Віра Ястребова.

(З телефонного інтерв'ю від 10.11.2016 р.)

Також громадські активісти повідомляють, що окремі працівники адміністрацій шахт зазначеного вугледобувного об'єднання начебто систематично заробляють на ситуації заборгованості з виплати заробітної плати. Так, юристи шахти нібито готують шахтарям позови до суду щодо підприємства про стягнення заборгованої заробітної плати, за що просять «гонорар» у розмірі 10 % від суми боргу.

⁸⁹ Если требуешь зарплату, значит ты саботажник и предатель: террористы «ДНР» начали репрессии против бастующих шахтеров // Діалог. – 17.01.2016. – Режим доступу : http://www.dialog.ua/news/76544_1452982506.

4.4. СПЕЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ТА ПІЛЬГИ

Радянське минуле України і досі дає про себе знати у вигляді таких його пережитків як надмірні та невинновдані пільги, субсидії, компенсації та різні соціальні допомоги. За підрахунками експертів, з понад 130 пільг, що містяться в законодавстві, близько 20 належить працівникам вугледобувних підприємств⁹⁰.

Умовно всі шахтарські пільги можна розділити на такі категорії:

- 1) вищі стандарти фінансового забезпечення;
- 2) оздоровлення;
- 3) забезпечення житлових прав;
- 4) пільги, пов'язані з оплатою житлово-комунальних послуг (у т. ч. забезпечення побутовим вугіллям);
- 5) пільги у сфері освіти;
- 6) спеціальні пільги та компенсації, пов'язані з припиненням роботи гірничого підприємства;
- 7) спеціальні пільги та компенсації, пов'язані з настанням нещасного випадку на виробництві.

ЗУ «Про підвищення престижності шахтарської праці» передбачає, що тарифна сітка шахтарів формується на основі вищого прожиткового мінімуму (щонайменше на 30 %). Закон також передбачає вищий мінімальний розмір пенсії шахтарів (80 % від середньої зарплатні, але не менше ніж три прожиткові мінімуми для непрацездатних) та нижчу ставку податку на доходи фізичних осіб (10 % замість 18 %).

Статтею 9 ЗУ «Про підвищення престижності шахтарської праці» передбачено, що Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності повинен щорічно виділяти по 50 санаторно-курортних путівок на кожні 1000 працівників, які працюють на підземних роботах. До 2015 року згаданий Фонд справно виконував цю норму. Так, у 2014 році застрахованим особам, які працюють на підземних роботах, було видано 3 382 путівки (з них у Донецькій області – 653 путівки, у Луганській – 1 770 путівок), придбаних за рахунок коштів Фонду. Однак внаслідок змін до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» за рахунок Фонду зараз здійснюється лише оплата лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захво-

⁹⁰ Пільговий абзац. Ми знайшли в законодавстві понад 130 пільг і це ще не все // Тексти.org. – 05.07.2012. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/37864/Pilgovyj_abzac_My_znajshly_v_zakonodavstvi_ponad.

«Працівники шахти Кіндратівка», м. Горлівка, середина XX ст. Фото з архіву сім'ї Георгієвих.
Пройшло 70 років, але робота шахтарів лишається важкою і небезпечною

рувань і травм. В той же час працівники шахт часто оздоровлюються в санаторно-курортних закладах, що перебувають на балансі вугледобувних підприємств. За словами керівництва ПАО «Лисичанськвугілля», щомісяця 30 працівників проходять курс оздоровлення в санаторії-профілакторії «Привілля» (Луганська область).

Найбільш утопічними є норми щодо будівництва житла та надання безвідсоткових позик для придбання житла за рахунок власників підприємств. Міненерговугілля моніторингу реалізації норм щодо забезпечення шахтарів житлом не здійснює, однак цілком очевидно, що в умовах, коли більшість державних підприємств навіть не мають коштів для виплати заробітної плати, про позику для надання житла годі навіть і мріяти. Що стосується приватних вугледобувних підприємств, то інформація щодо надання безвідсоткових позик та будівництва житла такими підприємствами відсутня, однак за повідомленням «ДТЕКу», у соціальний пакет працівників було включено фінансову допомогу на відновлення зруйнованого внаслідок військових дій житла.

Більш-менш ефективно виконується норма щодо безоплатного надання вугілля на побутові потреби. Згідно з Гірничим законом України, працівники з видобутку (переробки) вугілля, пенсіонери, що пропрацювали на таких роботах відповідну кількість років, інваліди і ветерани війни та праці, а також члени сімей (вдови) працівників, які загинули (померли) на підприємствах з видобутку (переробки) вугілля, мають право на безоплатне отримання вугілля у розмірі, визначеному колективним договором (однак не менше 5900 кг вугілля на рік із зольністю не більше 25 %) ⁹¹. За інформа-

⁹¹ Інструкція про порядок забезпечення трудящих виробничих одиниць, підприємств і організацій вугільної промисловості паливом на побутові потреби затверджена наказом Мінпаливенерго від 11.05.1976 р.

цією Міненерговугілля, у 2016 році підприємства, що належать до його сфери управління, мають забезпечити побутовим паливом 30,3 тис. осіб. Станом на 07.10.2016 року, 28,2 тис. (93 %) вуглеотримувачів вже забезпечені побутовим паливом. Їм було вивезено 138,7 тис. тонн вугілля. Водночас, ми не можемо достовірно стверджувати, що всі 138,7 тис. тонн вугілля були якісними. Як уже зазначалося у пункті 2.2, власники шахт часто використовували людей, які мають право на отримання безкоштовного побутового палива, в цілях свого незаконного збагачення, підмішуючи у побутове паливо неякісне вугілля або відсів та порожню породу.

Стосовно працівників гірничих підприємств та пенсіонерів, які проживають у будинках, що використовують не пічне, а центральне опалення, замість побутового палива вони мають отримувати субсидію на оплату житлово-комунальних послуг у порядку та розмірах, встановлених Кабміном. Попри те, що Гірничий закон України, який гарантує надання вищезгаданої субсидії, було прийнято 1999 року, Кабмін затвердив порядок реалізації цього права лише через 10 років. Відповідно, з 1999 по 2009 роки особам, що мали право на компенсацію вартості спожитих електроенергії та газу, відмовляли у зв'язку з відсутністю у законодавстві механізму його реалізації. Відмова держави компенсувати витрати на комунальні послуги згідно зі статтею 43 Гірничого закону України була предметом розгляду Європейського суду з прав людини в рамках розгляду справи «Будченко проти України»⁹². Суд встановив порушення Україною статті 1 Протоколу 1 до Конвенції, що гарантує право кожної особи мирно володіти своїм майном, зазначивши, що держава не надала жодних доводів для пояснення своєї бездіяльності.

Відповідно до ЗУ «Про підвищення престижності шахтарської праці» пільгами користуються не лише шахтарі, але і їхні діти. За наявності певного стажу підземної роботи вони мають право на позаконкурсне зарахування за особистим вибором спеціальності до державних і комунальних вищих та професійно-технічних навчальних закладів України для навчання за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів з наданням місць у гуртожитках на час навчання та гарантованою виплатою за рахунок коштів державного бюджету стипендії в розмірі прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб. Варто зауважити, що, на думку правозахисників, пільгові умови вступу для дітей шахтарів є дискримінаційними щодо до інших вступників, батьки яких можуть бути представниками не менш небезпечних та шкідливих професій.

Таблиця 2. Кількість осіб, зарахованих поза конкурсом за кошти бюджету у порядку, передбаченому ЗУ «Про підвищення престижності шахтарської праці»⁹³

Освітньо-кваліфікаційний рівень	Кількість осіб		
	2013	2014	2015
Молодший спеціаліст	1287	781	515
Бакалавр	1954	1490	968
Спеціаліст	294	275	169
Магістр	25	28	2

⁹² Європейський суд з прав людини. Рішення від 24.04.2014 р. у справі «Будченко проти України» (Заява № 38677/06)// Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_995.

⁹³ Лист Міністерства освіти і науки від 05.12.2016 вих.№ 4/2- 21-2178-16.

4.5. ДИТЯЧА ПРАЦЯ

Після розпаду Радянського Союзу колись потужний промисловий східний регіон України отримав неформально статус депресивного регіону. Зміни в суспільстві змусили Донбас шукати шляхи виходу з ситуації; закриття одного з основних видів підприємств – шахт, спричинило створення приватних шахт та так званих копанок, навіть на приватних подвір'ях. Закриття заводів та фабрик спричинило скорочення робочих місць, ріст безробіття серед дорослого населення, відсутність реальних програм перепрофілювання для шахтарів, працівників заводів та фабрик. Всі ці складові спричинили певні проблеми в соціальному середовищі, зокрема поширення деструктивної соціальної дезадаптації робочих верств: поширилася наркотична та алкогольна залежність, домашнє насильство, що певною мірою торкалося не тільки окремих осіб, а цілих родин та їх оточення. Найбільше через такі негаразди страждали і страждають діти.

Як така ситуація впливає саме на використання праці дітей? По-перше, діти підліткового віку, що бачили тяжке становище своїх родин, намагалися своєю працею допомогти покращити матеріальний стан, особливо якщо в родині переважно один годувальник, і передусім мама чи бабуса. По-друге, в підлітковому віці діти прагнуть здобувати незалежність від батьків і тому починають шукати способів заробити гроші. Крім того, «чорним роботодавцям» вигідно було використовувати дітей з груп ризику через їх вразливість і неможливість захисту їх з боку дорослих, оскільки це діти – сироти або діти, позбавлені батьківського піклування. Одним із таких особливо прибуткових видів експлуатації дитячої праці стала дитяча праця в приватних шахтах та копанках. Вигода полягає ще й у тому, що діти мають менше страхів, вони більш гнучкі та можуть пролізти у вузькі штольні.

Зокрема, відомі такі випадки використання дитячої праці у період до початку збройного конфлікту 2014 року. З інсайдерських джерел відома інформація про використання дитячої праці (хлопці віком від 13 до 15 років) на копанках у містах Антрацит, Ровеньки, Макіївка, Сніжне. Діти сортували та завантажували вугілля на поверхні, спускалися в копанки. Серед неповнолітніх трапляються і ті, хто просто вирішив підзаробити під час канікул, і вихованці шкіл-інтернатів. Лідер НПГУ Михайло Волинець свого часу повідомляв про використання праці вихованців Торезької спеціальної школи-інтернату для дітей із порушеннями розумового та фізичного розвитку, що полягала у вантаженні вугілля та здійснювалася з відома адміністрації навчального закладу. В іншому районі Донецької області школярі з

Підлітки вантажать вугілля для опалення будинків, м. Золоте Поліссянського району Луганської області

дозволу директора школи займались просіюванням породи, отримуючи при цьому по 10 гривень за кожну просіану тонну⁹⁴.

Сніжнянський підліток Юрій Сіканов, що у свої 15 років займався незаконним видобутком вугілля, став відомим на весь світ. Про його шахтарську працю зняли документальний фільм «Шахта № 8»⁹⁵. Ця кінострічка викликала серйозний резонанс в українському і світовому суспільстві, що змусило «чорних» роботодавців якщо не відмовитись, то обережніше ставитись до використання дитячої праці у шахтах та копанках. Поступово почалися перевірки, «відкупитися» від прокурорської перевірки стало дорожче і наймачам стало не вигідно використовувати дітей на шахтному виробництві.

Багато країн працюють над викоріненням цього порушення прав дитини. Україна в цьому випадку як підписант Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу проти використання дитячої праці, не виняток. Відповідно до статті 150 ККУ, використання дитячої праці саме собою та використання дитячої праці на шкідливому виробництві є кримінально караними діями. Водночас ефективність виявлення та розслідування випадків використання дитячої праці є вкрай незадовільною. При тому, що на момент набрання чинності статті 150 ККУ фактична поширеність експлуатації дітей в Україні перевищувала 200 тис. осіб, у період з

⁹⁴ Тимошук О. Дитяча праця в Україні – традиція // Дзеркало тижня. – 29.08.2008. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/dityacha_pratsya_v_ukrayini_traditsiya.html.

⁹⁵ Фільм доступний за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=ltGpPHY9cYU>.

2000 по 2010 рік кількість зареєстрованих випадків використання дитячої праці вимірювалась одиницями (максимальна кількість порушених справ за статтею 150 ККУ була у 2009 році – 29 кримінальних справ)⁹⁶.

На жаль, збройний конфлікт на сході України знову дестабілізував ситуацію в регіоні, що не сприяє посиленій боротьбі з використанням дитячої праці. Пропаганда «виховання справжніх чоловіків» з боку т. зв. «ЛДНР» допускають певні ризики повернення до масового використання дитячої праці на тимчасово окупованій території країни.

⁹⁶ Калмиков Д. Експлуатація дітей. Тернистий шлях боротьби // Дзеркало тижня. – 23.09.2011. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/LAW/ekspluatatsiya_ditey__ternistiy_shlyah_borotbi.html.

4.6. РОЛЬ ЖІНОК У ШАХТАРСЬКИХ РЕГІОНАХ: ОБМЕЖЕНІ МОЖЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Соціально-економічна ситуація в Донецькій та Луганській областях значно ускладнилася внаслідок збройного конфлікту. Серед найбільш вразливих категорій населення в шахтарських регіонах опинилися жінки. Хоча вугільна промисловість не завжди сприймалась як винятково «чоловіча» робота⁹⁷, нині кількість чоловіків у цій галузі значно перевищує частку жінок. Це пояснюється частково заборонаю жінкам працювати на підземних роботах з огляду на шкідливі та важкі умови праці, підіймати та переміщувати речі, маса яких перевищу встановлені для них граничні норми; сформованими в суспільстві уявленнями про «жіночі» та «чоловічі» спеціальності/професії; шахтарською субкультурою, що базується виключно на «маскулінності», героїзації шахтарів. Своєю чергою, керівні посади у вугільній галузі жінки також обіймають рідко, що відповідає загальній тенденції обіймання посад вищої ланки керівництва в Україні в основному чоловіками⁹⁸. Це зумовлене тим, що поки що в руках чоловіків зосереджений основний капітал і саме чоловіки приймають рішення про призначення на посаду. Так, за повідомленням Міненергівугілля, станом на грудень 2016 лише на одному з підприємств вугільно-промислового комплексу посаду директора обіймає жінка (ДП «Димитровський учбово-курсовий комбінат», м. Мирноград, Донецька область).

МОП забороняє жінкам працювати на підземних роботах у шахтах. Серед винятків, передбачених міжнародним правом:

- жінки, що обіймають керівні посади і не виконують фізичної роботи;
- жінки, зайняті санітарним та соціальним обслуговуванням;
- жінки, які опановують курс навчання і допущені до проходження стажу в підземних частинах шахти з метою професійної підготовки;
- інші жінки, які повинні опускатися від часу до часу у підземні частини шахти для виконання робіт нефізичного виду⁹⁹.

Українське законодавство також забороняє жінкам працювати на підземних роботах, крім нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування¹⁰⁰.

⁹⁷ Gender, diversity and work conditions in mining, Lena Abrahamsson, Eugenia Segerstedt, Magnus Nygren, Jan Jonansson, Bo Johansson, Ida Edman, Amanda Akerlund, Lulea University of Technology, 2014.

⁹⁸ Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Світовий банк. Оцінка гендерних питань в Україні – 2016//ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ. – Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/2016_genderny_pytannya_ua.pdf.

⁹⁹ Конвенція МОП №45 про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах, 1935 р. (ст. 2, 3).

¹⁰⁰ Кодекс законів про працю від 10.12.1971 № 322-VIII (ст. 174).

«Вагонетка півтори тонни, натискаєш на штовхач, а вона «хоп» і падає. Тоді [...] ми кличемо чоловіків. Чоловіки нас відсувають і піднімають вагонетку», – так розповідає про свою роботу колишня працівниця шахти.

(З інтерв'ю від 03.11.2016 р., смт Новотошківка,
Попаснянський р-н, Луганська обл.)

Тоді як можливості працевлаштування для жінок на шахтах обмежені, саме шахти були та залишаються основним місцем роботи в монофункціональних громадах¹⁰¹ на Донбасі. Так виникає замкнене коло, яке штовхає жінок залишатись вдома і відмовлятися від саморозвитку і кар'єрного зростання, ставати залежними від чоловіків-шахтарів-годувальників. На жаль, поточна статистика не передбачає виокремлення даних щодо кількості жінок, що потерпіли від домашнього насильства та не були працевлаштовані¹⁰², тому важко оцінити вплив цього фактора на рівень насильства в регіоні. Хоча варто зауважити, що економічна залежність жінки від чоловіка збільшує вразливість до домашнього насильства, адже вона не може просто піти від нього або поскаржитися у відповідні органи.

В іншому випадку (відсутності чоловіка-годувальника), в умовах соціально-економічної кризи та збройного конфлікту наявність роботи для жінок задля утримання

¹⁰¹ Мале монофункціональне місто – мале місто, спеціалізацію праці економічно активного населення в якому визначають підприємства здебільшого однієї-двох профільних галузей економіки, що формують дохідну частину бюджету міста, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення.

¹⁰² Лист ГПУ від 30.01.2017, 19/4-127вих.17.

Лідія Благодиренко (ліворуч) з 14 років, додавши собі віку, пішла працювати на шахті №10-Біс (1941–1943).
Спочатку – відкатницею, з часом – закладницею. Фото з архіву сім'ї Георгієвих

сім'ї є життєво необхідною в шахтарських регіонах. Зважаючи на те, що кількість робочих місць на соціальних об'єктах, що перебували на балансі шахт, недостатня; через необхідність утримувати себе та свою родину багато жінок працюють на поверхні, безпосередньо не спускаючись в шахту, наприклад, машиністками підйому, прибиральницями, маркшейдерами, машиністками конвеєрних установок, також на вибірці породи, в ламповій, бухгалтерії, бані, медичній частині.

За словами жителя Донецької області, *«жінка на Донбасі керує всім, тут роботи для жінок ніколи не було; роль жінки на Донбасі практично основна, вона все тут робить. Вона керує всім. Чоловік для того, щоб заробляти гроші».*

(З інтерв'ю від 04.11.2016 р., смт Олексієва-Дружківка, підпорядковане Дружківський міськраді, Донецька обл.)

Таке уявлення про роль жінок превалює на Донбасі як виправдання гендерного дисбалансу. Йдеться про те, що «жінка все робить». Бачимо спробу відзначити провідну роль жінок у суспільстві, де разом з тим одразу визнається, що умов для працевлаштування жінок немає (що за своєю суттю вже є формою дискримінації), а те, що «вона [жінка] все тут робить», ніяк не оплачується.

Важливим також є те, що через складну соціально-економічну ситуацію багато жителів Донбасу виїхали, зокрема, на роботу в Росію. Порушення стійких соціальних зв'язків змінює розподіл ролей та обов'язків у родині: окрім щоденного побуту, на жінок покладається вся відповідальність щодо утримання сім'ї, догляду за хворими та малолітніми членами родини. З практичної точки зору ситуація на лінії зіткнення ще більше погіршується через закриття магазинів та ринків, що змушує жінок іноді проходити декілька кілометрів, аби придбати продукти.

Зважаючи на заборгованість із виплати заробітної плати (особливо для тих, хто працює в шахті на поверхні), вкрай вразливими в шахтарських районах є самотні матері. Через відсутність ефективних програм перекваліфікації та альтернативних місць для працевлаштування, закриття шахт робить їх становище ще вразливішим. Наприклад, у Попаснянському районі Луганської області перед війною з шахтарських селищ, які зараз опинилися вздовж лінії розмежування, працівників і працівниць шахт до місця роботи доставляв автобус. З початком збройного конфлікту він перестав курсувати і тепер гірники самостійно організовують трансфер від місця проживання до місця роботи на шахті¹⁰³, що може бути проблематично для жінок, які не мають власних транспортних засобів.

Показовою є історія Ірини, яка з 1997 року до сьогодні працює в ламповій на шахті в смт Залізне, що підпорядковане Торецькій міській раді Донецької області. На цій же шахті працювала і мати Ірини. Працевлаштуватись на шахту жінку змусило закриття дитячого садка у їх селищі, де вона була вихователькою. Ірина живе недалеко від лінії розмежування, та, незважаючи на постійні обстріли, вона щодня ходить на роботу. За останні кілька місяців вона не вийшла на роботу лише тоді, коли в її будинок потрапив снаряд. Наступного року шахту, на якій жінка працює, планують закрити. Ірина сама виховує дочку, яка нещодавно закінчила училище та не працює. Жінка не знає, що робитиме після закриття шахти, що робитиме, оскільки інших варіантів роботи в місті немає¹⁰⁴.

¹⁰³ З інтерв'ю від 03.11.2016, смт Новотошківка, Попаснянський р-н, Луганська обл.

¹⁰⁴ З інтерв'ю від 03.11.2016, смт Новотошківка, Попаснянський р-н, Луганська обл.

Зважаючи на велику кількість військових в регіоні, однією зі стратегій виживання є одруження з військовими. За словами жителів *«народжують від тих і тих. Ми їм памперсами допомагаємо. Одружуються. У двох уже шлюб»*¹⁰⁵.

Хоча статистика не завжди відображає суттєве зростання кількості осіб, що займаються комерційним сексом¹⁰⁶, у приватних розмовах жителі та представники організацій, що працюють неподалік від лінії розмежування, повідомляють про збільшення кількості таких випадків у зв'язку з конфліктом.

«У нас є теж багатодітна матуся в Золотому-4. Ополченці стояли, вона з ними гульдебосила за тушонку, за горілку; прийшли наші – те ж саме. Її приносять додому, там троє дітей [...] вона – мати-одиначка».

(З інтерв'ю від 03.11.2016 р., смт Новотошківка,
Попаснянський р-н, Луганська обл.)

Втрату джерел для існування, зумовлену збройним конфліктом, намагаються компенсувати міжнародні організації, що працюють у регіоні. Зокрема, вони укладають договори з місцевими жителями на виконання певної роботи. Наприклад, у смт Новотошківка Попаснянського району Луганської області Норвезька рада у справах біженців фінансує проект щодо пошиття постільної білизни місцевими мешканцями. І хоча такі локальні проекти позитивно впливають на місцеві громади, але все ж потрібне більш активне врахування потреб жінок та дівчат при плануванні, імплементації та оцінці проектів. В умовах збройного конфлікту саме активізм на місцевому рівні став однією з основних сфер діяльності жінок – розподіл гуманітарної допомоги, допомога військовим, волонтерська діяльність.

Отже, закриття шахт, у тому числі через збройний конфлікт, відсутність альтернатив роботи на шахтах та ефективних програм перекваліфікації вплинуло на становище жінок у регіоні та посилило гендерний дисбаланс.

¹⁰⁵ З інтерв'ю від 03.11.2016, м. Золоте, Попаснянський р-н, Луганська обл.

¹⁰⁶ За даними Національної поліції України, 2014 року в Донецькій області було виявлено 45 осіб, які вчинили адміністративне правопорушення, передбачене статтею 181-1 Кодексу про адміністративні правопорушення (заняття проституцією), 2015 року – 21 особа, в 2016 – 29 осіб; в Луганській області 2014 року було виявлено 52 особи, 2015 – 43 особи, 2016 – 34 особи (відповідно до Листа НПУ від 31 січня 2016 року, № 27/02/2-23зі).

4.7. БЕЗРОБІТТЯ. СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ШАХТАРІВ

За роки незалежності кількість вугільних шахт, які функціонують на території України, зменшилася більш як удвічі (з 276 шахт у 1991 році до 127 шахт у 2016 році). Внаслідок неефективного державного управління, що допустило утворення розгалуженої системи монопрофільних міст на сході України, кожне закриття окремо взятої шахти стало трагедією для її працівників, що втрачали роботу, а разом з тим і засоби для існування. За перші 16 років незалежності з підприємств вугільної промисловості було вивільнено 640 тис. осіб¹⁰⁷. На жаль, попри численні затверджені концепції реформування та програми реструктуризації вугільної галузі, український уряд так і не навчився проводити грамотну реструктуризацію зі створенням нових робочих місць для вивільнених працівників. Чи не єдиний проект цільового працевлаштування вивільненого людського капіталу – створення у 1996 році державної компанії «Луглегінвест»¹⁰⁸, в яку також увійшли вже існуючі швейні фабрики. На підприємствах «Луглегінвесту» мали створюватись робочі місця для шахтарів, що потрапили під реструктуризацію, та членів їх сімей. Однак більша частина виділених з бюджету коштів на створення робочих місць та закупівлю швейного обладнання осіла в кишенях місцевих можновладців¹⁰⁹.

Попри те, що Міненерговугілля декларує свої наміри щодо прийняття стратегії реструктуризації людського капіталу вугільної галузі¹¹⁰, поки що перекваліфікація та працевлаштування працівників, вивільнених з підприємств вугільної галузі, здійснюється на загальних підставах. Державна служба зайнятості цільових програм із працевлаштування вивільнених працівників вугільної промисловості не розробляє, а обмежується проведенням інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо надання своїх послуг з трудовим колективом вугледобувних шахт, що підлягають ліквідації.

Ситуація з працевлаштуванням шахтарів ускладнюється ще й тим, що останні, згідно з поширеним у суспільстві стереотипом, не бажають працювати на жодній іншій роботі, крім шахтарської. Водночас варто зазначити, що з цього приводу є різні дум-

¹⁰⁷ Концепція реформування вугільної галузі, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 № 737-р.

¹⁰⁸ Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку легкої промисловості у Луганській області та створення Державної компанії «Луганськлегінвест» від 20.06.1996 № 451/96.

¹⁰⁹ Гусаков В. Виктор Тихонов: из серых кардиналов в свадебные генералы? // Остров. – 02.03.2009. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/lugansk/politics/articles/57426/>.

¹¹⁰ Міненерговугілля України працює над створенням механізму соціального захисту працівників вугільної галузі, вивільнених у процесі реструктуризації підприємств, на основі найкращих міжнародних практик // Офіційний сайт Міненерговугілля. – 23.03.2016. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245096429.

Таблиця 3. Надання Державною службою зайнятості послуг працівникам, звільненим з підприємств вугільної галузі

	Скористались послугами у звітному періоді	Звернулись до центрів зайнятості з початку року	Отримали статус безробітного з початку року	Працевлаштовано	Взяли участь у громадських та інших роботах тимчасового х-ру	Проходили профнавчання	Отримали ваучер для перепідготовки	Мають статус безробітного на кінець періоду
2015 рік								
Україна	6 122	4 306	3 344	2 371	300	217	5	1 304
Донецька	2 509	1 485	1 343	598	125	75	4	584
Луганська	424	344	231	255	18	1	0	69
I півріччя 2016 року								
Україна	3 005	1 703	1 250	933	166	84	2	1 086
Донецька	1 298	714	589	285	110	46	1	517
Луганська	179	110	46	91	1	1	0	59

ки. Деякі працівники вугільної промисловості навпаки стверджують, що важкі умови праці настільки загартовують гірників, що ті готові подужати будь-яку робітничу спеціальність.

«Хто пропрацював в шахті п'ять років, практично він чорта не боїться. Він зможе все. Він зможе все фізично, він зможе все морально, він зможе все переварити. Шахтар – це круто. ... Специфіка роботи, традиції виховували в людях таку впевненість, таку волю...».

(З інтерв'ю від 01.11.2016 р., м. Мирноград, Донецька обл.)

З даних, наданих Державною службою зайнятості України, видно, що відносно низькими є показники проходження професійного навчання безробітними. З 2509 осіб, що звертались до центрів зайнятості у Донецькій області, професійне навчання пройшли лише 75 осіб (менше 3 %). У Луганській області таке навчання пройшла лише одна особа з 424, які звернулись до центрів зайнятості.

Окрім проходження професійного навчання, особи віком старше 45 років, страховий стаж яких становить не менше 15 років, мають право за рахунок державних коштів отримати нову освітню спеціальність (друга вища освіта або професійно-технічна) за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності. У 2015 році такий ваучер для перепідготовки отримали лише чотири працівники, звільнені з підприємств вугільної галузі у Донецькій та Луганській області.

Загалом, у результаті звернення до державних центрів зайнятості у 2015 році у Донецькій області змогли працевлаштуватись 23,8 % звільнених, та 60 % – у Луганській.

НА ЛІНІЇ ЗІТКНЕННЯ. 16 РОКІВ ПІСЛЯ ЗАКРИТТЯ ШАХТИ

Селище Новотошківське, що нині відноситься до Попаснянського району Луганської області, розташоване безпосередньо поряд із лінією розмежування, за три кілометри від окупованої Голубівки (раніше – Кіровськ). Населений пункт регулярно потрапляє під обстріли. До початку війни тут проживало близько 2,5 тис. осіб. У найгірші часи військової агресії – близько 200 осіб, зараз – 800, однак люди продовжують повертатися до рідного селища, що його поступово відновлює місцева громада та військово-цивільної адміністрація на чолі з головою Сергієм Шакуном. За останні два роки в селищі було вставлено 1,5 тис. вікон, перекрито 38 дахів будинків, очікується заміна комунікацій, і найбільше досягнення – капітальний ремонт школи, в яку нині приїжджають вчитися навіть діти з тимчасово окупованої території. Основна проблема, про яку говорить місцеве населення – це відсутність роботи.

Важко уявити, але ще 25 років тому в селищі не було відбою від охочих тут оселитись. З 1962 по 2000 рік у Новотошківському функціонувала шахта «Пролетарська» (до 1972 року – шахта № 5–13 «Тошківка»), яка давала робочі місця та була основою для розвитку інфраструктури селища. Колись шахта «Пролетарська» забезпечувала роботою 857 гірників, утримувала на балансі 76 багатоквартирних будинків, два дитсадочки, школу, клуб, медпункт¹¹¹.

«Візьмімо, до прикладу, школу. Кожен клас було закріплено за окремою бригадою. Шефство було над школою. Ремонт школи, ремонт опалення, постачання вугілля, постачання дров – це все було на шахті. Було два садки, був торговий центр, який зараз розбитий, в адміністрації шахти багато жінок працювало».

«Тут не можна було ні на шахту влаштуватися, ні квартиру отримати – черга була. Тут ще будинок не побудувався, а вже були всі квартири розподілені. Три гуртожитки було. Ми 1992 року приїхали, тут квартиру отримати нереально було, ми жили два роки в чоловічому гуртожитку з двома дітьми»

(З інтерв'ю від 03.11.2016 р., смт Новотошківка,
Попаснянський р-н, Луганська обл.)

¹¹¹ Ткаченко О. У «кризовій петлі». Будні шахтарського селища на Луганщині. Одного з багатьох // День. – 05.04.2005. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/u-krizoviy-petli>.

В умовах розгортання економічної кризи 90-х років наростала і заборгованість із виплати заробітної плати шахтарям, яка іноді досягала 8–13 місяців. Країною котилися шахтарські страйки, що не оминули і шахту «Пролетарська» в Новотошківському.

«Це був 1997 рік. Сидять вони на рейках, сидять-сидять, «все, ми до шахти не їдемо, сидимо». Принесли пиріжки з їдальні, з горохом. За два пиріжки, вони їх дітям загортали і опускалися в шахту. За два пиріжка вони їхали в шахту».

(З інтерв'ю від 03.11.2016 р., смт Новотошківка,
Попаснянський р-н, Луганська обл.)

Коли у 2000 році шахту закривали, працівники не чинили спротиву, бо їм нарешті виплатили всю заборговану заробітну плату. Про жодну компенсацію у зв'язку із закриттям не йшлося. За словами місцевих жителів, шахту віддали на розграбування.

«Там вивозили і вдень, і вночі. Начальство – машинами, робочі – торбами. Бруси, все з шахти перли, їх було не зупинити».

(З інтерв'ю від 03.11.2016 р., смт Новотошківка,
Попаснянський р-н, Луганська обл.)

Після закриття шахти більшість поїхала в Москву на заробітки. Ті, хто залишилися у селищі, – працюють на сусідніх шахтах – «Золоте», «Карбоніт», «Гірська» у сусідніх містах Золоте та Гірське. Після того, як селище опинилось на лінії розмежування, гірники змушені добиратись до роботи власними силами.

«Самовивіз із Тошківки, називається. Вони повинні купити бензин, вони повинні запчастини якісь купити. Отримали копійки – вклали в цю машину, а у всіх сім'ї, у всіх діти, у всіх онуки. Одна машина, припустимо, сьогодні везе, складаються йому на бензин. Наступного дня хтось інший везе, йому складаються. Як кілька набиваються, п'ять осіб в машину і поїхали. А до війни автобус возив, на Лисичанськ маршрутка возила. До самого Карбоніта був автобус, по колу, по всіх селах забирав гірників».

(З інтерв'ю від 03.11.2016, смт Новотошківка,
Попаснянський район, Луганська область)

Закрита шахта і досі нагадує про себе відстійниками з радіоактивним шламом, що забезпечує селищу підвищений рівень радіації. Якою б важкою і небезпечною не була б робота на шахті, мешканці Новотошківського радо б погодились і на таку роботу, якби у селищі знов відкрили шахту.

«Якби зараз відкрилася шахта, я б з великим задоволенням штовхала б знову ці вагонетки, але у мене була б робота. Ро-бо-та. Так, добре, коли допомагають гуманітарною, але коли ти працюєш, ти ні від кого не залежиш. А так, дайте-подайте».

(З інтерв'ю від 03.11.2016, смт Новотошківка, Попаснянський р-н, Луганська обл.)

Новотошківське – одне з тих населених пунктів, де політична ситуація в регіоні не посяла розбрат, а навпаки згуртувала та активізувала місцеву громаду. Саме завдя-

ки цьому та навіть попри безпосередню близькість до лінії розмежування селище має великий потенціал дати відсіч всім негараздам, включаючи кризу вуглевидобувної галузі.

Зараз на державних шахтах зайняті 51 тис. осіб, з них 30 тис. працюють під землею. До 2020 року уряд планує закрити 12 шахт у п'яти областях України¹¹². За підрахунками експертів, такі закриття призведуть до появи 8,5 тис. нових безробітних. Настання негативних соціально-економічних наслідків є практично неминучим, однак їх масштаб можна звести до мінімуму, якщо завчасно подбати про питання реструктуризації людського капіталу, що вивільниться. Можливість «м'якої» реструктуризації та ефективного використання закритих вугільних шахт вже була неодноразово доведена міжнародним досвідом. Так, у штаті Кентуккі (США) успішно функціонує програма, започаткована ІТ-компанією, що перекваліфіковує шахтарів на ІТ-спеціалістів. Уряд США виділяє гранти і на менш неординарні програми профорієнтації шахтарів, наприклад, на водіїв вантажних автомобілів, що реалізується в штаті Огайо¹¹³. Естонську шахту Кохтла (с. Кохтла-Нимме), в якій добували горючі сланці, після закриття було реорганізовано в шахтарський парк-музей. Аналогічна шахта-музей відкрилась і на місці вугільної шахти Гвідо (м. Забже) в Польщі¹¹⁴.

У 2016 році за підтримки британського уряду Міненерговугілля спільно з Центром моніторингу ринку праці було розроблено «Концепцію реструктуризації людського капіталу у вугільній галузі». Проект реструктуризації передбачає різні способи поліпшення фінансового становища вивільнених працівників. Це і компенсації, і створення індустріальних парків на базі закритих шахт, і залучення гірників до реалізації Програми відновлення Донбасу, і профорієнтація, і створення сприятливих умов для відкриття власного бізнесу. Так, наприклад, Донецька ОДА вже опрацьовує питання створення індустріального парку у Торецьку на базі шахти «Північна», яка зараз перебуває на лінії зіткнення та часто підпадає під обстріли¹¹⁵. На жаль, вищезгадану програму реструктуризації людського капіталу у вугільній сфері вже півроку як не можуть затвердити на державному рівні. Як показує прикрий досвід попередніх років, затвердження програми і навіть виділення на неї коштів ще зовсім не означає її успішну реалізацію. Тому поки що говорити про позитивні зрушення у цій сфері ще зарано.

За даними українських соціологів, близько 20 % населення окупованого Донбасу безробітні¹¹⁶. Окрім того, значну частину шахт було пошкоджено або зруйновано внаслідок бойових дій, більшість вугільних шахт, розташованих на окупованій території, припиняють своє існування через відсутність державних дотацій. За повідом-

¹¹² Матеріали стратегічної сесії Міненерговугілля України та Центр моніторингу Ринку Праці (LMMC) за підтримки Посольства Великої Британії в Україні від 22.03.2016 за посиланням: <http://www.slideshare.net/MaxPramax/human-capital-restructuring-of-the-state-coal-mining-industry-in-ukraine-by-lmmc>.

¹¹³ Наргорный С. Подальше от забоя: как шахтеры становятся программистами, энергетиками и водителями // Дело. Уа. – 13.05.2016. – Режим доступу : <http://delo.ua/ukraine/podalshe-ot-zaboja-kak-shahtery-stanovjatsja-programmistami-ener-316885/>.

¹¹⁴ Гводик А. Подземная культура: 5 примеров, как закрытые шахты получают новую жизнь // Дело. Уа. – 06.05.2016. – Режим доступу : <https://delo.ua/ukraine/podzemnaja-kultura-5-primerov-kak-zakrytye-shahty-poluchajut-nov-316554/>.

¹¹⁵ Інформація про організацію роботи щодо створення індустріальних парків в регіоні // Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації. – 21.10.2016. – Режим доступу : <http://dn.gov.ua/z-18-po-22-kvitnya-2016-roku-kerivnyky-strukturnyh-pidrozdziliv-kultury-i-turyzmu/>.

¹¹⁶ Донський Д. Безработные из «ЛНР» и «ДНР» едут собирать яблоки в Краснодарский край – эксперт // Радіо Свобода. – 27.06.2016. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27823407.html>.

ленням координатора групи «Інформаційний спротив», ватажки самопроголошеної «ДНР» планують закрити найближчим часом 22 шахти, на яких нині працює близько 14 тис. осіб. Серед іншого, це стосується підприємств «Донбасвугілляреконструкція» і шахтоуправлінь «Артемвугілля», «Орджонікідзевугілля», «Шахтарськантрацит», «Східна», «Торезантрацит»¹¹⁷. Закриття шахт, так само як і постійна заборгованість із виплати заробітної плати, часто змушують гірників йти в ополчення, де на відміну від вугледобувних підприємств, вони можуть мати стабільний дохід у 15 тисяч рублів¹¹⁸.

«З Новгородська, це мені розповідали, на шахті працював, він і інвалід, і пенсіонер. Вирішив, для сім'ї треба підробити. Ось у Донецьку і робота є, і платять добре. Поїхав через всі ці блокпости, влаштовується на роботу. Йому кажуть «так, прийом є, але ви повинні спочатку піти в «адміністрацію ДНР». Вони дадуть «добро», тоді прийдете до нас. Йому там кажуть: «А захищати республіку хто буде? Це ти в Україні інвалід і пенсіонер, а у нас треба захищати республіку».

(З інтерв'ю від 04.11.2016 р., м. Торецьк, Донецька обл.)

¹¹⁷ У ДНР мають намір закрити 22 шахти, – Тимчук // РБК Україна. – 04.11.2016. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/ukr/news/dnr-namereny-zakryt-22-shahty-tymchuk-1478245733.html>.

¹¹⁸ Рачева Е. Артемьева А. По ту и эту сторону // Новая газета. – 21.06.2016. – Режим доступу : <https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/07/21/69329-po-tu-i-etu-storonu>.

4.8. ПРАВО НА ЗАХИСТ СВОЇХ ПРАВ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОФСПІЛОК

Правове регулювання діяльності профспілок в Україні

Конституція України гарантує громадянам право на участь у професійних спілках з метою захисту їхніх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

За законодавством України, професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу та мають рівні права.

Правовою основою діяльності профспілок в Україні є, крім Конституції України, зокрема, ЗУ «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», КЗпП, закони «Про соціальний діалог в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про колективні договори та угоди», Конвенції МОП «Про свободу асоціацій та захист права на організацію», «Про застосування принципів права на організацію та ведення колективних переговорів» та інші нормативні документи.

Профспілки працівників вугільної промисловості в Донецькій та Луганській областях до початку збройного конфлікту

До початку збройного конфлікту на Донбасі профспілковий рух шахтарів на території Донецької та Луганської областей представляли два всеукраїнських галузевих профспілкових об'єднання: Профспілка працівників вугільної промисловості України (Укрвуглепрофспілка) та Незалежна профспілка гірників України (НПГУ).

Укрвуглепрофспілка як всеукраїнське галузеве профспілкове об'єднання була заснована Всеукраїнською установчою конференцією (28 лютого – 1 березня 1991 року) та нині входить до Федерації професійних спілок України, найбільшого за кількісним складом профспілкового об'єднання України. Первинні профспілкові організації Укрвуглепрофспілки існували майже на кожному підприємстві вугільної галузі регіону.

НПГУ заснована установчою конференцією шахтарів у червні 1991 року, як логічне продовження започаткованого II з'їздом шахтарів СРСР незалежного профспілкового руху гірників¹¹⁹ і так само широко представлена на вугільних підприємствах Донбасу.

¹¹⁹ 26 жовтня 1990 року в місті Донецьку була створена Незалежна профспілка гірників СРСР.

Протягом всього періоду незалежності України, через вплив численних соціально-економічних та політичних факторів, Укрвуглепрофспілка та НПГУ завжди конкурували між собою. Перша вважалася прямим нащадком радянської системи профспілок з притаманним їй лояльним відношенням до влади та керівництва вугільних підприємств; натомість друга втілювала в собі незалежний профспілковий рух України, практично непідконтрольний впливу ззовні. Разом з цим, практична діяльність обох профспілок піддається постійній критиці з боку шахтарів. Це пов'язано з не завжди послідовними діями профспілкових об'єднань щодо захисту прав та інтересів шахтарів, суперечливими та такими, що часто не відповідають очікуванням шахтарів, офіційними заявами профспілкових лідерів, недостатньою, на думку шахтарів, активністю об'єднань у загальному профспілковому русі і т. ін.

ВУГІЛЬНЕ ГЕТТО КРАСНОДОНЩИНИ

Краснодон, якому парламент нещодавно повернув його історичну назву – Сорокине – це місто в південно-східній частині Луганської області України, розташоване за 50 км від Луганська із населенням близько 50 тис. осіб. Промислова розробка вугілля поруч із Сорочинським хутором розпочалася на початку XX століття, а 1936 року трест «Краснодонвугілля» об'єднав вже більше 40 шахт. Відтоді основою економіки міста і району були вугільна промисловість, а згодом до неї додалися машинобудівна, харчова, будівельна і поліграфічна галузі.

Перед початком війни, 2014 року, ПАТ «Краснодонвугілля» увійшло до групи «Метінвест» Ріната Ахметова. Активи олігарха поповнилися однією з найбільших вугільних компаній України з видобування і збагачення коксівного вугілля рідкісних марок «Ж» (жирне) і «К» (коксівне). Підприємство об'єднувало сім шахт і шахтоуправлінь, дві збагачувальні фабрики, а також сервісні підрозділи. Статутний капітал ПАТ «Краснодонвугілля» у 2014 році становив 1,48 млрд грн.

Усі без винятку шахти Краснодонського району є надкатегорійними¹²⁰ за виділеннями метану, відповідно, небезпечні вибухами вугільного пилу. Але навіть у мирний час безпеці праці шахтаря в районі приділялася критично мало уваги.

«Я пам'ятаю, коли працював на шахті Баракова, це 2001–2013 роки, тоді про безпечну працю як таку ніколи навіть не йшлося. Зварювальні роботи в лаві завжди проходили з величезними порушеннями, на які керівники не тільки завжди закривали очі, але навіть заохочували деякі з них з метою економії. У підсумку ця економія завжди виливалася в трагедії. Як зразок – вибух на «Суходольській-Східній» у 2012 році, коли загинуло 84 людини», – розповідає шахтар із шахти Н. П. Баракова.

23 квітня 2014 року, коли в країні почалася дестабілізація політичної ситуації на п'яти шахтах підприємства «Краснодонвугілля», почалися страйки шахтарів з вимогою підвищити зарплату. У результаті їх використали для підтримки політичних гасел.

Біля будівлі підприємства «Краснодонвугілля» зібралося близько двох тисяч осіб, які висунули вимогу: підвищити зарплату до середньої по Донбасу.

¹²⁰ Вугільні шахти поділяються на категорії за рівнем відносного метановиділення. Надкатегорійні шахти викидають понад 15 м³ на тону метану, тому за сучасними нормативами є небезпечними за викидами газу.

«23 квітня 2014 року в Краснодоні був мітинг з приводу референдуму і був інший мітинг. А у нас 22 число – день авансу. Ми отримали тоді по тисячі гривень. Хоча ціни зросли: бензин подорожчав, хліб подорожчав. Ось один хлопчина і каже: «Вимагаймо підвищення зарплати». Ми його і підтримали», – розповідає місцевий гірник, учасник подій.

За його словами, максимальна зарплата шахтаря на цьому підприємстві, яке є бюджетоутворювальним для Краснодона, становила на той момент 6 тис. грн, тоді як в середньому на Донбасі працівники, зайняті в забої, отримували по 8–10 тис. грн.

«Ми в шахту опускалися завжди раніше, піднімалися пізніше, але шість тисяч гривень у нас – стеля», – уточнює шахтар.

При цьому політичних вимог страйкарі тоді не висували.

Коли почалася війна, підприємство продовжувало працювати, але у період активної фази військових дій з Луганщини масово виїжджало населення – багато людей вивозили свої сім'ї. Проте через кілька місяців більшість повернулася.

З часом військові дії на території району закінчилися та, як запевняють працівники «Краснодонвугілля», зараз дефіциту робочої сили немає і підприємство знову набирає на низку спеціальностей.

Зараз на території району працюють чотири шахтоуправління: «Самонівське-Західне», «Суходільське-Східне», «Молодогвардійське» та ім. Н. П. Баракова, які всі входять до ПАТ «Краснодонвугілля» та є частиною холдингу «Метінвест».

Хоча внаслідок війни підприємство зіткнулося з серйозними економічними труднощами, проте співробітник тресту стверджує, що підприємство пережило їх успішно: *«У всій цій ситуації ми примудрилися відкрити нові лави! А це – нові робочі місця і гарантія того, що в Краснодоні буде життя».*

За запевненням працівників вугледобувного тресту, ПАТ «Краснодонвугілля» – це, як і раніше, українське підприємство, але перебуває на тимчасово окупованій території. Воно пройшло перереєстрацію на території України і сплачує всі податкові відрахування до бюджету України. За твердженням менеджерів вугільної компанії гірники отримують заробітну плату вчасно і відповідно до відпрацьованих годин. Нараховують заробітну плату в гривнях, на карти банку «ПУМБ».

«Краснодонвугілля» – частина вертикально-інтегрованої компанії, тому вугілля завжди йшло, як і раніше, на наші активи. Безумовно, є проблеми з відвантаженням. Довгий час шахти «Краснодонвугілля» працювали на склад через проблеми на залізниці: підрив залізничних шляхів, не пропускали навантажені склади, не поставляли порожняк», – каже представник вугільного тресту.

Як запевняють працівники «Краснодонвугілля», місцева профспілка гірників продовжує відігравати важливу роль у місцевій громаді. Вона активно співпрацює з містом і підтримує низку підприємств, школу-інтернат, обдарованих дітей.

«Працівники профспілкової організації не покидали свої робочі місця. Незважаючи на бомбардування, вони щодня ходили на роботу разом з трудовим колективом. Під час війни допомагали організувати бомбосховища, інформували людей про те, як правильно поводитися, куди звертатися», – каже представник тресту.

Як запевняють місцеві шахтні менеджери, «Метінвест» проводить переговори на рівні українського уряду про те, щоб надати медичній установі «Ультрамед» ліцензію і в такий спосіб мати можливість оплачувати працівникам допомогу з тимчасової втрати працездатності. Зараз лікарняні листи працівників «Краснодонвугілля» не оплачує. Профспілка надає матеріальну допомогу людям, які потребують лікування та медобстеження.

«Ми боремося за права трудящих у нинішніх реаліях. Хоча робити це дуже складно. Ми швидше партнери з адміністрацією і розуміємо, що будь-яка «боротьба» зараз може привести до того, що може стати ще гірше. Тому, діючи в інтересах трудового колективу, ми намагаємося зробити все для того, щоб «Краснодонвугілля» продовжував працювати і краснодонці мали робочі місця і, відповідно, стабільний дохід», – каже Валерій, член профспілки «Краснодонвугілля».

Проте в очах звичайного шахтаря ситуація має трохи інакший вигляд. Юрій, мешканець селища Краснодон, працівник однієї з шахт Краснодонського району, каже про нинішні умови праці в окупованому Краснодоні так:

«Вимоги ахівські, а віддачі – взагалі нуль. Не подобається – валить звідси! Так і кажуть. На Баракова¹²¹, одному із видобувальників зарплату підняли, інші – лапу смочуть. На шахті вихідні і на російські, і на українські свята. Ну... платять 4 тис. гривнями. Один до двох у перерахунку на рубль. Вісім рублями. Тут у пенсіонерів пенсія більша, ніж зарплата у забійника. У Росії гроші знімати з карти лише з комісією, тут перевести в готівку – з іще більшою комісією. Без комісії можна тільки по безготівковому розрахунку розрахуватися на території РФ».

¹²¹ Квартал Баракова у смт Краснодон.

Створення нової системи профспілкових організацій на територіях, підконтрольних т. зв. «ЛДНР»

Початок збройного конфлікту на сході України та створення т. зв. «ЛДНР» не могли не вплинути на профспілковий рух шахтарів. Якщо профспілковий рух на підконтрольній урядові України території, як і раніше, представлений системою профспілкових організацій Укрвуглепрофспілки та НПУ, то профспілковий рух на тимчасово окупованих територіях зазнав істотних змін.

27 червня 2014 року на території, підконтрольній т. зв. «ЛНР», на базі Федерації профспілок Луганської області, було створено «Федерацию профсоюзов ЛНР»¹²².

До складу «Федерації» на правах членських організацій увійшли, зокрема, колишні територіальні організації Укрвуглепрофспілки: Антрацитівська, Луганська, Краснодонська, Краснолуцька, Ровеньківська, Свердловська¹²³.

Деякі з них, хоча і увійшли до складу «Федерації», втім перереєстрували своє місцезнаходження на підконтрольній урядові Україні території. Наприклад, Ровеньківська територіальна організація Укрвуглепрофспілки тепер зареєстрована в Херсоні, а Свердловська територіальна організація Укрвуглепрофспілки – у Северодонецьку Луганської області.

Вбачається, що це пов'язано з тим, що вугледобувні підприємства ТОВ «ДТЕК Ровенькиантрацит» та ТОВ «ДТЕК Свердловантрацит», які територіально розташовані у містах Ровеньки та Довжанськ (Свердловськ) відповідно, входять до складу української компанії «ДТЕК» – найбільшої приватної вертикально-інтегрованої енергетичної компанії України, чії підприємства працюють у сферах видобутку та збагачення вугілля, а також на ринках генерації та постачання електроенергії України. Нагадаємо, компанія «ДТЕК» є енергетичним підрозділом «System Capital Management», однієї з провідних фінансово-промислових груп України.

Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов так описує умови роботи профспілкових лідерів на непідконтрольних уряду України територіях:

«Приходять до нашого профспілкового лідера з автоматами. Запитують: «Чому ви хочете вступати в українську профспілку?» Людина відповідає: «Добре, ти голова республіканського профспілки, ти можеш надати мені допомогу щодо впливу на керівництво компанії, яке перебуває в Києві?». Мовчить. А ось профспілка гірників може».

(З інтерв'ю від 02.12.2016 р., м. Київ).

21 лютого 2015 року на території, підконтрольній т. зв. «ДНР», на базі Донецької обласної ради профспілок, було створено «Федерацию профсоюзов ДНР»¹²⁴, у той же день було затверджено «Статут» новоутвореної «Федерації».

До складу «Федерації» на правах галузевої профспілки увійшов «Професіональний союз работников угольной промышленности ДНР», з шістьма територіальними

¹²² ВГТРК ЛНР. О Федерации//ВГТРК ЛНР. – 28.10.2014. – Режим доступа : <http://fplnr.org/index.php/about>.

¹²³ ВГТРК ЛНР. Выборные органы//ВГТРК ЛНР. – 28.10.2014. – Режим доступа : <http://fplnr.org/index.php/structure>.

¹²⁴ В Донецкой Народной Республике создана Федерация профсоюзов ДНР//Донецкий областной союз журналистов Украины. – 21.02.2015. – Режим доступа : <http://www.donsju.donetsk.ua/cgi-bin/dsjju/start.cgi?prn2=3&grp=2073>.

профспілковими організаціями: Шахтарська, Донецька, Макіївська, Сніжнянська, Торезька, територіальна профспілкова організація вуглезбагачувальників.

Голову Ради «Професіонального союзу работников угольной промышленности ДНР» (Паршин М. О.) було призначено головою «Федерації»¹²⁵. З цього можна зробити висновок, що профспілки шахтарів перебувають у центрі уваги самопроголошеної влади.

29 червня 2015 року т. зв. «Народный Совет» самопроголошеного утворення «ДНР» прийняв «Закон ДНР «О профессиональных союзах»¹²⁶, в перехідних положеннях якого було закріплено імперативну вимогу, відповідно до якої всі профспілки та об'єднання профспілок повинні протягом шести місяців переоформити установчі документи та фінансові активи у відповідності з законодавством «ДНР».

«З кінця 2014 року контакти з членськими організаціями, які залишилися на непідконтрольних територіях, практично відсутні. Там почали створювати республіканські профспілки. Наші членські організації якусь там роботу проводять, проте мені складно стверджувати, яку саме. За інформацією, яка іноді надходить, ситуація там дуже складна», – розповідає Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов.

(З інтерв'ю від 02.12.2016 р., м. Київ)

В цілому, нині профспілки на тимчасово окупованих територіях фактично позбавлені традиційних інструментів захисту трудових і соціально-економічних прав та інтересів шахтарів внаслідок:

- повної підконтрольності владі, яка де-факто існує на цих територіях та призначеним цією владою керівникам вугільних підприємств;
- відсутності альтернативного профспілкового руху (конкуренції серед профспілок);
- законодавчих обмежень на проведення масових заходів (акцій), складності їх практичної організації (обмеження свободи зібрань);
- обмеження або повної заборони критичних висловлювань щодо політики місцевої влади та соціально-економічної ситуації в «республіках» у публічному просторі (обмеження свободи слова).

Імовірно, саме з цих причин відбувається масовий відтік людей з професійних спілок та самоліквідація первинних профспілкових організацій на підприємствах. Цьому, безумовно, також сприяє і закриття підприємств зі скороченням працівників, що має масовий характер.

Через відсутність об'єктивних джерел інформації оцінити масштаби скорочення профспілкового членства не вбачається можливим, але факт відтоку людей з професійних спілок прямо визнає навіть сама «Федерация профсоюзов ДНР», яка на своєму офіційному веб-сайті створила окремий розділ під назвою «Мотивация профсоюзного членства» із закликом до профспілок всіх рівнів проводити організаційну

¹²⁵ Федерация профсоюзов ДНР. Структура//ФП ДНР. – Режим доступу : <http://fpdnr.ru/sample-page/struktura-federatsii/>.

¹²⁶ «Закон Донецкой Народной Республики О Профессиональных союзах от 29.07.2015». – Режим доступу : http://fpdnr.ru/wp-content/uploads/2016/03/DNR_O-professionalnyih-soyuzah.pdf.

роботу зі збереження та збільшення як профспілкового членства, так і первинних профспілкових організацій (кількість яких на думку «Федерації» постійно зменшується). Як методичні рекомендації профспілкам пропонують використовувати «Комплексную программу по усилению мотивации профсоюзного членства, вовлечению в профсоюзы новых членов и созданию новых профсоюзных организаций Федерации профсоюзов Кыргызстана»¹²⁷.

Діяльність профспілкових організацій шахтарів на підконтрольній урядові України території Донецької та Луганської областей

У період з 2014 по 2016 роки на державних вугледобувних підприємствах Донецької та Луганської областей (підконтрольна уряду територія) спостерігалось постійне зростання заборгованості із виплати заробітної плати, відсутність достатнього фінансування для придбання засобів індивідуального захисту, ремонту та оновлення виробничого обладнання, відбувалося загальне скорочення видатків на вугільну галузь. Саме ці проблеми нині є основним предметом уваги профспілкових організацій гірників.

У сучасних умовах основним та найбільш дієвим інструментом боротьби профспілок залишається інститут страйку. У 2015–2016 роках Україною прокотилася ціла низка протестних акцій шахтарів з Донецької та Луганської областей. Протести здебільшого стосувалися заборгованої заробітної плати¹²⁸. Найбільші потужні акції пройшли у Києві, Мирнограді (Димитрові), Селидовому, Гірському. Окремі з цих акцій проходили за сприяння або під керівництвом Укрвуглепрофспілки та НПГУ.

Окремі профспілкові організації НПГУ використовували в своїй роботі механізм судового захисту прав членів профспілки. Наприклад, НПГУ шахти ім. М. П. Баракова, м. Краснодон та Сорокинського району в травні 2016 року звернулася до Северодонецького міського суду Луганської області з позовом до ПАТ «Краснодонвугілля», що входить до гірничодобувного дивізіону групи «Метінвест», про стягнення заборгованості з оплати внесків на проведення культурно-масової, фізкультурної роботи та оздоровлення на загальну суму 234404,33 грн. Поки що розгляд цієї справи триває¹²⁹.

27 жовтня 2016 року КВПУ подала до Окружного адміністративного суду м. Києва позов проти Кабміну про визнання незаконною та скасування постанови №461 від 24 червня 2016 року, яка скорочує список «шкідливих професій»¹³⁰. Розгляд справи триває.

Разом з цим, судові оскарження профспілками порушень прав працівників з боку роботодавців та органів влади є радше винятком, ніж правилом.

¹²⁷ Доступна за посиланням: <http://fpdnr.ru/osnovnyie-napravleniya-deyatelnosti/organizatsionnaya-rabota-2/motivatsiya-profsoyuznogo-chlenstva/>.

¹²⁸ Більш детально це питання розглядається в розділі «Право шахтарів на оплату праці».

¹²⁹ Администрация ЧАО «Краснодонуголь» пытается лишить членов профсоюза возможности оздоровится // Офіційний сайт Незалежної профспілки гірників шахти ім. Баракова. – Режим доступу : <http://npg.social/title/277/>.

¹³⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження списків виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятості в яких дає право на пенсію за віком на пільгових умовах» № 461 від 24 червня 2016 року.

Знищення відділень НПУ на тимчасово окупованій території, репресії проти профспілкових лідерів

Якщо профспілкові організації Укрвуглепрофспілки з тих чи інших причин увійшли до складу новоутворених «Федерацій», то інформація про входження до складу «Федерацій» організацій НПУ відсутня.

Із самого початку збройного конфлікту на сході України лідери (голови) первинних профспілкових організацій НПУ на підприємствах вугільної галузі, які опинилися на тимчасово окупованій території, стали об'єктом посиленої уваги з боку т. зв. «ЛДНР».

Голова НПУ, голова КВПУ¹³¹ Михайло Волинець так розповідає про репресивну політику т. зв. «ЛДНР» щодо профспілкових діячів: *«Всі наші організації, НПУ, а також інші організації, які входили до Конфедерації, інші вільні профспілки, всі вони знищені. Лідери цих організацій піддавалися насильству, затриманням, врешті решт, з ними велася різна «профілактична» робота: їх викликали директори або ж приїжджали бойовики, забирали їх, утримували і під підпис наших лідерів їх інформували, що вони більше не мають права з'являтися на території підприємств».*

(З інтерв'ю від 13.10.2016 р., м. Київ).

Не минули репресії також і окремих профспілкових лідерів Укрвуглепрофспілки.

«Була інформація про затримання наших профспілкових лідерів. Спочатку (2014 рік). У місті Сніжне (Донецька область) людину близько місяця тримали в «МДБ» [«Міністерства Державної Безпеки»]. Потім відпустили. Яка причина затримання, не знаю. Може щось не так сказав. Говорити не все було можна. Після звільнення – розрахувався і поїхав», – розповідає голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов.

(З інтерв'ю від 02.12.2016 р., м. Київ)

Вбачається, що більш посилена увага саме до лідерів профспілкових організацій НПУ була пов'язана передусім з тим, що первинні профспілкові організації, які входили до НПУ, на відміну від організацій Укрвуглепрофспілки, здебільшого не увійшли до структури профспілок новоутворених «Федерацій» самопроголошених республік, а намагалися за аналогією з українською системою профспілок проводити незалежну профспілкову діяльність на тимчасово окупованих територіях.

Майже одночасно в обох самопроголошених республіках почалася кампанія зі знищення незалежних профспілок, під час якої використовувалися два основні методи: психологічний тиск керівників вугільних підприємств на профспілкових лідерів та/або залучення «силових структур» самопроголошених республік до ліквідації незалежних профспілок.

Голова НПУ, голова КВПУ Михайло Волинець:

«Приїжджають на шахту ..., на очах людей забирають лідера і кажуть: «Ти був у Києві, на засіданні ради голів НПУ! <...> Ти не повинен більше туди їздити, у

¹³¹ Конфедерація вільних профспілок України: <http://kvpu.org.ua/uk/>.

нас своя країна...». «Викликав директор і сказав, я маю вказівку, щоб на нашому підприємстві не було незалежних профспілок. <...> У них («ДНР») було прийнято закон. Цим законом передбачено, що може бути тільки один профспілка – «Профспілка працівників вугільної промисловості ДНР». Раніше було, домінувало, дві профспілки – НПГУ і ППВП <...> Кожен директор підприємства викликав нашого керівника та сказав, що є закон («ДНР»), яким передбачено, що може бути тільки один профспілка – ППВП ДНР. Там, де лідер продовжував роботу, його забирали в МДБ».

(З інтерв'ю від 13.10.2016 р., м. Київ)

Ідеологія створення нової системи профспілок на територіях, підконтрольних т. зв. «ЛДНР», з самого початку була орієнтована на існування виключно єдиної, повністю підконтрольної «владі» та призначенням нею «новим керівникам» вугільних підприємств, системи профспілок. Ця система ґрунтувалася на радянському досвіді існування «провладних» профспілок.

Незалежні профспілки гірників разом із помірною критикою мали значний авторитет серед шахтарів. Зважаючи на те, що нині шахтарі становлять на тимчасово окупованій частині Донбасу одну з найчисельніших груп найманих працівників, а вугілля є стратегічним товаром для самопроголошених республік, існування неконтрольованої сили всередині трудових колективів є серйозною загрозою для стабільності влади «республік».

Значне падіння рівня заробітної плати, затримки з її виплатою, погіршення умов праці та інші подібні фактори підтримують постійну напругу в трудових колективах вугільних підприємств. Періодично відбуваються невеликі хаотичні страйки. За повідомленням голови НПГУ Михайла Волинця, працівників, що організували стихійний страйк на шахті «Калинівська-Східна» (м. Макіївка, Донецька обл.), було арештовано, решту учасників акції просто звільнено¹³².

У медіа також повідомлялося, що 13.01.2016 року гірники шахти «Холодна балка» (м. Макіївка, Донецька область) організували мітинг проти невиплати заробітної плати. Всіх учасників мітингу, а це загалом близько 120 осіб (за іншими даними – 132 особи), звільнили з роботи, а щодо організаторів цієї акції самопроголошена влада порушила «кримінальні справи»¹³³.

З огляду на те, що в 90-х роках ХХ століття саме незалежні профспілки гірників були рушійною силою потужних шахтарських страйків, знищення системи незалежних профспілок здавалося цілком передбачуваним.

¹³² З інтерв'ю автору від 13.10.2016 р., м. Київ.

¹³³ Если требуешь зарплату, значит ты саботажник и предатель: террористы «ДНР» начали репрессии против бастующих шахтеров // *Діалог*. – 17.01.2016. – Режим доступу : http://www.dialog.ua/news/76544_1452982506.

4.9. СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ

Проблема вивільнення людського капіталу внаслідок закриття вугледобувних підприємств, як і низка інших проблем, з якими стикаються шахтарі (невиплата заробітної плати, поліпшення умов праці тощо) в цивілізованому світі мала би вирішуватись шляхом соціального діалогу. Міжнародна організація праці в одній із своїх резолюцій визначила соціальний діалог як «цінний демократичний засіб вирішення соціальних проблем, формування консенсусу, надання допомоги в розробці міжнародних трудових норм та вирішення широкого кола трудових проблем»¹³⁴.

В Україні інститут соціального діалогу був запроваджений у 2011 році разом із набранням чинності однойменного закону. За своєю суттю соціальний діалог є процесом визначення та зближення позицій трьох сторін діалогу: працівників (інтереси представляють профспілки), роботодавців та держави. Соціальний діалог здійснюється на національному, галузевому, територіальному та локальному (підприємство, установа, організація) рівнях. До органів, що забезпечують існування соціального діалогу в Україні, належить Національна тристороння соціально-економічна рада, основним завданням якої є вироблення консолідованої позиції сторін соціального діалогу, та Національна служба посередництва і примирення, основним завданням якої є сприяння врегулюванню колективних трудових спорів.

Профспілки, що є однією із сторін соціального діалогу, заявляють про неефективність його реалізації в Україні. За словами голови НПГУ, справжнього соціального діалогу в Україні немає, хоча би тому що, державний бюджет, який визначає всі важливі соціальні параметри, приймається парламентом без попереднього обговорення на Національній тристоронній соціально-економічній раді¹³⁵. Голова Укрвуглепрофспілки Віктор Турманов, своєю чергою, відзначає, що навіть у випадку досягнення порозуміння між сторонами діалогу, ці домовленості не знаходять свого відображення в офіційних документах¹³⁶.

Поодинокі прояви соціального діалогу на територіальному рівні також не вражають своєю ефективністю. Так, за повідомленням Національної служби посередництва і примирення (далі – НСПП) в результаті робочих зустрічей, проведених

¹³⁴ Resolution concerning tripartism and social adopted on 18 June 2002.

¹³⁵ З інтерв'ю автору від 13.10.2016 р., м. Київ.

¹³⁶ З інтерв'ю автору 02.12.2016 р., м. Київ.

за посередництва відділення НСПП у Донецькій області в першій половині 2016 року, вдалося запобігти страйку працівників ДП «Селидіввугілля» та пікетуванню Донецької обласної державної адміністрації працівниками ДП «Торецьквугілля» через заборгованість із виплати заробітної плати. Цілком очевидно, що в таких проявах соціальний діалог лише тимчасово усуває негативні наслідки наявних проблем, однак не сприяє їх вирішенню.

4.10. ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Попри те, що мешканці шахтарських регіонів Донбасу розцінюють шахтарську працю як певний елемент гідності, з того як дотримуються, а точніше не дотримуються, соціальні і трудові права працівників вугледобувних підприємств, можна зробити висновок про те, що де-факто ця робота давно вже втратила свій престиж. Безробіття, заборгованість із виплати заробітної плати, високий рівень виробничого травматизму, фіктивні пільги, відсутність соціального діалогу – все це реалії шахтарського життя на Донбасі.

Системоутворювальною є проблема заборгованості з виплати заробітної плати, яка існує по обидва боки лінії розмежування. На тимчасово окупованій території заробітна плата шахтарів окрім того, що затримується, ще й знизилась рівно вдвічі. Знищення профспілкового руху, а також жорсткі обмеження свободи слова та свободи мирних зібрань на території т. зв. «ЛДНР» практично не залишають працівникам вугільної галузі навіть шансу відстояти свої права.

Через те, що вільні кошти вугледобувних підприємств ідуть на погашення заборгованості з виплати заробітної плати, страждає і безпека праці на виробництві, яка й так перебуває в плачевному стані через неукомплектованість засобами індивідуального захисту, використання застарілого устаткування та безвідповідальне ставлення керівників підприємств. У 2014 році перелік негативних чинників, що впливають на безпеку праці, поповнило ведення бойових дій, що не раз зумовлювало обвали та аварійні відключення електроенергії на шахтах. На окупованій території значну частину шахт була пошкоджено або зруйновано внаслідок бойових дій, решта – повільно вмирає через відсутність державних дотацій. Через закриття нерентабельних шахт зростає безробіття і на підконтрольній урядові території. Неможливість прогнати сім'ю та відсутність альтернативної роботи ще більше напружує ситуацію в регіоні, зростає рівень алкоголізму та злочинності. Під тиском обставин шахтарі змушені йти на радикальні, небезпечні для життя заходи, такі як робота на копанках або вступ до незаконних збройних формувань.

Враховуючи нестабільну ситуацію в регіоні, вирішення більшості окреслених проблем необхідно розглядати в ширшому контексті стратегії розвитку і відновлення Донецької та Луганської областей. Рано чи пізно збиткові шахти потрібно ліквідувати. За умови ефективної програми реструктуризації вивільненого капіталу, шахтарі та інші працівники вугледобувних підприємств як раз би і могли стати тією рушійною силою, що відновить Донбас.

ВИСНОВКИ

Відповідаючи на ключове питання цієї книги, можемо підсумувати, що ціною видобутку вугілля на Донбасі є не лише його висока собівартість, що компенсується у вигляді дотацій за кошти платників податків, але і низка соціальних, політичних та екологічних наслідків, за які розплачуються не лише жителі Донбасу, але і вся Україна. Нині соціальна, економічна та політична ціна вугілля складається з таких складових:

- Багаторівнева корупція у вугільній галузі.
- Економічна збитковість значної кількості підприємств і, як наслідок, – бідність місцевих громад.
- Порушення трудових та соціальних прав (у т. ч. використання дитячої праці та обмежені можливості самореалізації жінок у регіоні).
- Соціальне незадоволення населення.
- Суттєве погіршення екологічної ситуації в регіоні.

В умовах війни описані вище фактори створюють сприятливий ґрунт для зовнішнього інформаційного втручання, розпалювання соціальної та внутрішньонаціональної ворожнечі, підриву обороноздатності держави.

На прикладі вугільної галузі можемо прослідкувати, що негативні наслідки збройного конфлікту проявляються на тимчасово окупованій і на контрольованій урядом території Донецької та Луганської областей.

Більшість вугільних шахт Донбасу опинилась під контролем незаконних збройних формувань. Реалізація вугілля з окупованих територій наповнює кишені місцевих ватажків та дозволяє самопроголошеним республікам триматися на плаву, однак становище пересічних працівників суттєво погіршилось. Залишившись без дотацій з українського бюджету, захоплені державні шахти, що перебувають на окупованій території, нині ледь працюють, заробітна плата на таких підприємствах знизилася рівно вдвічі, однак і та виплачується лише частково, адже вуглевидобувні підприємства на цих територіях переведені на повне самозабезпечення. Можливість гірникам відстояти свої права виявляється ілюзорною через жорсткі обмеження свободи слова та свободи мирних зібрань, а також знищення незалежного профспілкового руху.

Шахти, що перебувають на тимчасово окупованій території, нині позбавлені адекватного контролю за безпекою праці гірників. Зупинення роботи вугледобувних підприємств, а також їх руйнування внаслідок бойових дій, призвели до суттєвого підвищення рівня безробіття серед шахтарів і, як наслідок, активізації незаконного видобутку вугілля, який часто супроводжується залученням неповнолітніх до такої діяльності.

Попри те, що в Україні суттєво знизилась кількість вугільних шахт (у т. ч. збиткових), обсяг проблем вуглевидобувної галузі не зменшився. Сім з 14 українських теплоелектростанцій технологічно розраховані лише на спалення антрациту, всі поклади якого залишились на тимчасово окупованій території. Це ставить Україну у часткову енергетичну залежність від самопроголошених республік. Постачання вугілля з окупованих районів Донецької та Луганської областей перетворилось на ще один корумпований бізнес. Державні вугледобувні підприємства, які працюють на підконтрольній Україні території, стрімко занепадають. Перманентним явищем у шахтарській справі є наявність заборгованості з виплати заробітної плати. Через мораторій на проведення перевірок, недостатню забезпеченість засобами індивідуального захисту, застаріле обладнання та особисту недбалість керівників вугледобувних підприємств не дотримуються навіть мінімальні стандарти щодо безпеки праці гірників. Система стимулювання шахтарської праці є недосконалою та включає в себе цілу низку неефективних пільг. У шахтарських мономістах зростає рівень безробіття, хронічного характеру набули соціальні проблеми. Особливо обмеженими є можливості для самореалізації жінок.

В умовах відсутності адекватного екологічного контролю невідповідне закріплення шахт призвело до суттєвого зростання рівня екологічних загроз. Затоплення шахт та вихід отруйних шахтних вод на поверхню, руйнування очисних споруд, хімічне та біологічне забруднення водних ресурсів, зараження територій важкими металами та радіоактивними елементами, масштабне збільшення площ забруднених ґрунтів – це картина того спустошення, що загрожує Донбасу в разі збереження статусу-кво.

З огляду на низку економічних та, передусім, екологічних причин, у світі набирає обертів, особливо після ратифікації Паризької кліматичної угоди, тенденція до згорання вугільної енергетики та перехід на відновлювані джерела енергії. Такий сценарій розвитку енергетичного сектора в Україні зміг би суттєво покращити екологічну ситуацію, забезпечити енергетичну безпеку держави та позбутися цілого пласту корупції у вугільній сфері.

Водночас різке та непередумане знищення вугільної промисловості може призвести до непоправних соціальних та економічних наслідків. Тож перше, чого потребує вугільна промисловість України – це розробка короткотермінових цільових програм та довготермінових стратегій реформування вугільної галузі в умовах конфлікту на Донбасі. Необхідно створити передумови для організованого переходу на відновлювані джерела енергії, а також послідовного впровадження ефективних програм соціальної та трудової реабілітації шахтарів задля уникнення соціального вибуху та поліпшення соціально-економічної ситуації на Донбасі.

Головними пріоритетами регіональної політики в Донецькій та Луганській областях мають стати системний підхід до розв'язання проблем вугільного сектора, пошук та впровадження економічних альтернатив і моделей інноваційного розвитку. Терміново потрібні альтернативи нерегульованому вуглевидобутку, тому особливу увагу слід приділити створенню нових робочих місць та економічних можливостей для корінних жителів і переселенців, що вкрай необхідно для реінтеграції населення ОРДЛО в українське суспільство.

Враховуючи нестабільну соціально-політичну ситуацію на Донбасі, вважаємо, що вирішення проблем вугільної галузі та виведення регіону із депресії є важливим компонентом на шляху до зниження соціальної напруги та встановлення миру в регіоні.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Міжнародній спільноті:

- посилити тиск міжнародних організацій на керівництво самопроголошених республік та Російську Федерацію, яка забезпечує ефективний контроль над тимчасово окупованими територіями ОРДЛО, з метою припинення переслідування незалежного профспілкового руху;
- вимагати від РФ та самопроголошених республік дотримання техногенної безпеки в регіоні;
- забезпечити підтримку програм та проектів НУО та органів місцевого самоврядування шахтарських громад, які стимулюють перехід на відновлювані джерела енергії.

Верховній Раді України:

- переглянути систему пільг для гірників та членів їх родин, скасувати неефективні та дискримінаційні пільги.

Кабінету Міністрів України:

- при формуванні енергетичної стратегії до 2035 року визнати вугільну галузь як таку, що підлягає екологічно безпечній та соціально відповідальній реструктуризації, а розвиток відновлюваних джерел енергії встановити національним пріоритетом;
- для запуску необхідного розвитку галузі відновлюваних джерел енергії впорядкувати і скоротити дозвільні процедури для нових проектів та зменшити вартість їх підключення до енергосистеми.

Кабінету Міністрів України спільно з Міністерством енергетики та вугільної промисловості України:

- ліквідувати заборгованість із виплати заробітної плати працівникам вугледобувних підприємств.

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України:

- впорядкувати та обмежити поставки вугілля тимчасово окупованих територій до того обсягу, який є мінімально необхідним;

- провести ефективну реструктуризацію вугледобувних підприємств, яка має супроводжуватися вжиттям відповідних інженерно-захисних заходів для запобігання їх некерованому затопленню та подальшим негативним наслідкам;
- розробити навчальні програми для представників органів місцевого самоврядування щодо ефективного здійснення реструктуризації вугільної галузі;
- забезпечити прозорість управління вугільною галуззю, включаючи своєчасне інформування громадськості про перебіг її реструктуризації;

Правоохоронним органам:

- провести ефективне розслідування та забезпечити притягнення до відповідальності учасників корупційних схем у вугільному секторі;
- забезпечити проведення розслідувань та документування фактів перешкоджання діяльності профспілкових організацій.

Державній службі з питань праці:

- посилити контроль за дотриманням норм безпеки праці на підприємствах вугільної промисловості.

Державній службі зайнятості України спільно з Міненерговугілля:

- розробити ефективні програми перекваліфікації та працевлаштування для мешканців шахтарських регіонів, які будуть враховувати соціальні норми та менталітет мешканців шахтарських громад.

Національній та територіальним соціально-економічним радам:

- забезпечити проведення ефективного, а не номінального соціального діалогу з питань розвитку вугледобувної сфери шляхом впровадження звітування про виконання досягнутих домовленостей.

Органам місцевого самоврядування спільно з Міністерством з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України:

- розробити концепції розвитку шахтарських поселень Донецької та Луганської областей з урахуванням потреб вразливих груп населення (в т. ч. безробітних, жінок, неповнолітніх).

Органам місцевого самоврядування:

- використовувати закриті вугледобувні підприємства для створення альтернативних робочих місць у регіоні;
- підтримувати та заохочувати заходи з енергозбереження та енергоефективності (наприклад: комплексна термомодернізація будівель, встановлення автономного опалення, застосування альтернативних джерел енергії – теплових насосів та сонячних колекторів) серед населення, здійснювати такі заходи в бюджетних установах;

- сприяти утворенню населенням енергетичних кооперативів для забезпечення споживчих потреб та спільного приватного інвестування в нову інфраструктуру на основі відновлюваних джерел енергії;
- розробити ефективні місцеві програми перекваліфікації та працевлаштування для мешканців шахтарських регіонів;
- забезпечити залучення громадян та експертної громадськості до розробки місцевих стратегій реформування вугільної галузі та концепцій розвитку шахтарських населених пунктів Донецької та Луганської.

ГЛОСАРІЙ

Гірничий комбайн – механізований комплекс для видобутку вугілля у складі різальної машини та гідравлічного обладнання для утримування стелі над виробіткою.

Депресійна лійка – локальне пониження рівнів підземних вод, яке переважно виникає навколо водозабірних свердловин.

Зольний пил – суміш твердих мікрочасток, що утворюються з мінеральних залишків спалювання вугілля. Повітря, забруднене зольним пилом з вмістом важких металів, має токсичну дію.

Індустріальний парк – промисловий майданчик, забезпечений необхідною інфраструктурою та комунікаціями, призначенням якого є організація та розміщення нових виробництв.

Пірит – широкопоширений у земній корі мінерал, що являє собою дисульфід заліза. Опиняючись на поверхні Землі, він окислюється під дією атмосферного кисню та вологи.

Терикон – конусоподібний породний відвал з відходів видобутку та збагачення вугілля.

Тіонові бактерії – група мікроорганізмів, які окиснюють елементарну сірку, пірит та частково окиснені сполуки до сульфатів, отримуючи енергію для власної життєдіяльності. Середовище існування – вулкани, а також у вугільні родовища і мінерали, що містять сірку.

Токсичні метали – група металів, які здатні викликати порушення фізіологічних функцій організму та отруєння. У випадку тривалої інтенсивної дії можуть провокувати загибель організму. Найбільш токсичними є важкі метали – ртуть, кадмій та свинець.

Хвостосховища, або відвальні хвости – місця масового накопичення рідких відходів збагачувальних та переробних підприємств.

Цілик – частина вугільного пласту, яка свідомо не розробляється через можливі техногенні порушення на поверхні внаслідок її розробки. Наприклад, вугільні поклади під залізницею не повинні розроблятися, щоб не пошкодити колії.

Шнек – гвинтоподібний буровий інструмент, що переміщує сипку масу, обертаючись навколо поздовжньої осі.

Інформація про Коаліцію правозахисних організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» <https://jfp.org.ua/>

Коаліція правозахисних організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» створена в грудні 2014 року. Вона є добровільним неформальним об'єднанням 17 неурядових організацій України, головним чином з Донецької та Луганської областей.

Місія: побудова сталого та справедливого миру на Донбасі через забезпечення належного дотримання прав і свобод людини в Україні, зокрема, осіб, які постраждали від конфлікту, шляхом консолідації зусиль зацікавлених інститутів громадянського суспільства.

Головні напрямки діяльності:

- документування порушень прав людини на сході України;
- надання правової, соціальної, медичної, психологічної допомоги особам, які постраждали від грубих порушень прав людини на сході України;
- внутрішня і зовнішня адвокація задля відновлення порушених під час військового конфлікту прав людини;
- подолання безкарності та відновлення справедливості через співпрацю з національними та міжнародними структурами;
- інформаційно-просвітницька діяльність задля широкого інформування громадськості про порушення прав людини на сході України;
- сприяння побудові сталого діалогу та миру на сході України.

Принципи діяльності:

- **Добровільність.** Участь у Коаліції є добровільною, однак вихід з Коаліції не припиняє зобов'язань, що виникли під час перебування у Коаліції, зокрема, щодо поводження із інформацією.
- **Учасники Коаліції** усвідомлено об'єднують зусилля з метою досягнення синергетичного ефекту в роботі.
- **Рівність.** Учасники Коаліції рівні у своїх правах та обов'язках.
- У процесі документування фактів порушень прав людини учасники Коаліції зобов'язуються дотримуватися неупередженості і точності при зборі та поширенні даних.
- **Законність.** У спільній роботі з документування порушень прав людини учасники Коаліції дотримуються норм законодавства України.
- **Безоплатність.** Фінансування роботи членів Коаліції не здійснюється за рахунок жертв порушень прав людини. Правова і інша супутня допомога жертвам порушень прав людини надається членами Коаліції безоплатно.

Інформація про Східноукраїнський центр громадських ініціатив <http://totalaction.org.ua/>

Місія: розвивати та підтримувати здатність українського суспільства відповідати на виклики часу, базуючись на принципах демократії і верховенства права через освіту, адвокацію та дослідницьку діяльність.

Цінності: Східноукраїнський центр громадських ініціатив (СЦГІ) діє на основі таких організаційних цінностей: повага до людської гідності, віра у здатність та право кожного здійснювати зміни, послідовність – відповідність діяльності проголошеним цінностям та чесність; прозорість та відкритість; прагнення до змін; орієнтація на результат; взаємопідтримка; співпраця; інноваційні підходи, компетентність та якість.

Основні напрямки проектної діяльності

1. Документування грубих порушень прав людини, що сталися під час збройного конфлікту на Донбасі.
2. Сприяння відновленню миру на сході України.
3. Сприяння законному і прозорому землекористуванню у містах, у т. ч. через забезпечення доступу громадян до містобудівної документації.
4. Підтримка та розвиток організацій громадянського суспільства.

Цільова аудиторія: особи, що постраждали внаслідок грубих порушень прав людини під час військового конфлікту на сході України; громадські лідери – представники організацій громадянського суспільства (ОГС), органів місцевого самоврядування та державної влади, журналісти.

Наші послуги

- Безкоштовна правова допомога, в т. ч. представлення інтересів у суді для постраждалих під час збройного конфлікту на сході України, для ОГС і громадських активістів з тематичних напрямків, за якими працює СЦГІ.
- Документування грубих порушень прав людини, що сталися під час збройного конфлікту на Донбасі.
- Розробка планів розвитку територій, соціальних проектів для місцевих громад, органів місцевого самоврядування.
- Тренінгові заняття і навчальні семінари на теми: документування порушень прав людини, представлення та захист інтересів, участь громадськості в ухваленні рішень, залучення фінансування, розвиток місцевих громад і територій, стратегічне планування тощо.
- Розробка й публікація навчальних і методичних матеріалів для ОГС, органів місцевого самоврядування та органів державної влади.
- Розробка і супровід кампаній на захист громадських інтересів у сфері просторового розвитку територій.
- Інформаційна підтримка, консультаційні та бібліотечні послуги для представників цільової аудиторії організації.

Фонд імені Гайнріха Бьоля є німецьким політичним ліво-ліберальним фондом, близьким до Партії Зелених («Союз 90/Зелені») Німеччини і являє собою частину європейського зеленого руху. Фонд має самостійний юридичний статус і є неприбутковою, незалежною, громадською організацією. Діяльність Фонду фінансується здебільшого за рахунок Федерального уряду Німеччини. Він проводить свою діяльність як в Німеччині, так і за її межами. Його організаційна структура включає 16 земельних фондів в самій Німеччині та 28 закордонних представництв, які ведуть діяльність в 60 країнах на 4 континентах.

В своєму теперішньому вигляді Фонд імені Гайнріха Бьоля існує з 1997 року, до того часу існувало три окремі організації, які злилися в одну і обійняли ім'я відомого німецького письменника, Нобелівського лауреата з літератури та громадського діяча – Гайнріха Бьоля (21.12.1917 – 16.07.1985). Пріоритетним завданням фонду є політична освіта, мета якої – сприяти розвитку демократії, побудові дієвого громадянського суспільства, розширенню участі свідомих громадян в суспільному та політичному житті країни, поглибленню порозуміння між народами. У своїй роботі фонд орієнтується на такі важливі цінності, як екологія, демократія, гендерна рівність, сталий розвиток, гуманізм, солідарність і ненасильство та керується словами Гайнріха Бьоля: «Втручання є єдиною можливістю залишитись реалістом».

Представництво Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні реалізує на сьогодні такі програми:

Сприяння демократії та розвиток громадянського суспільства (сприяння активній участі громадян в управлінні державою, розвиток політичної культури громадян, підтримка громадських організацій та журналістів, критичне переосмислення історії та підтримка зеленого руху і носіїв ліво-ліберальних ідей);

Гендерна демократія та права жінок (гендерна рівність, підтримка феміністичного руху, боротьба з ксенофобією та злочинами на ґрунті ненависті, запобігання дискримінації меншин, боротьба за права ЛГБТ);

Екологія, клімат та енергетика (сприяння підвищенню енергоефективності, захист клімату, підтримка антиатомного руху, екологічна модернізація суспільства).

«СПРАВЖНЯ ЦІНА ВУГІЛЛЯ В УМОВАХ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВ ЛЮДИНИ»

Редакція

Анастасія Некрасова
Володимир Щербаченко

Літературне редагування

Аліна Боднар

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4727 від 30.05.2014 р.

Формат В5. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 33, 15. Тираж 500.

«АРТ КНИГА»

Віддруковано в друкарні

ТОВ «Видавничий будинок «АВАНПОСТ-ПРИМ»
вул. Сурікова, 3 корпус 3, Київ
тел. (044) 251 27 68

